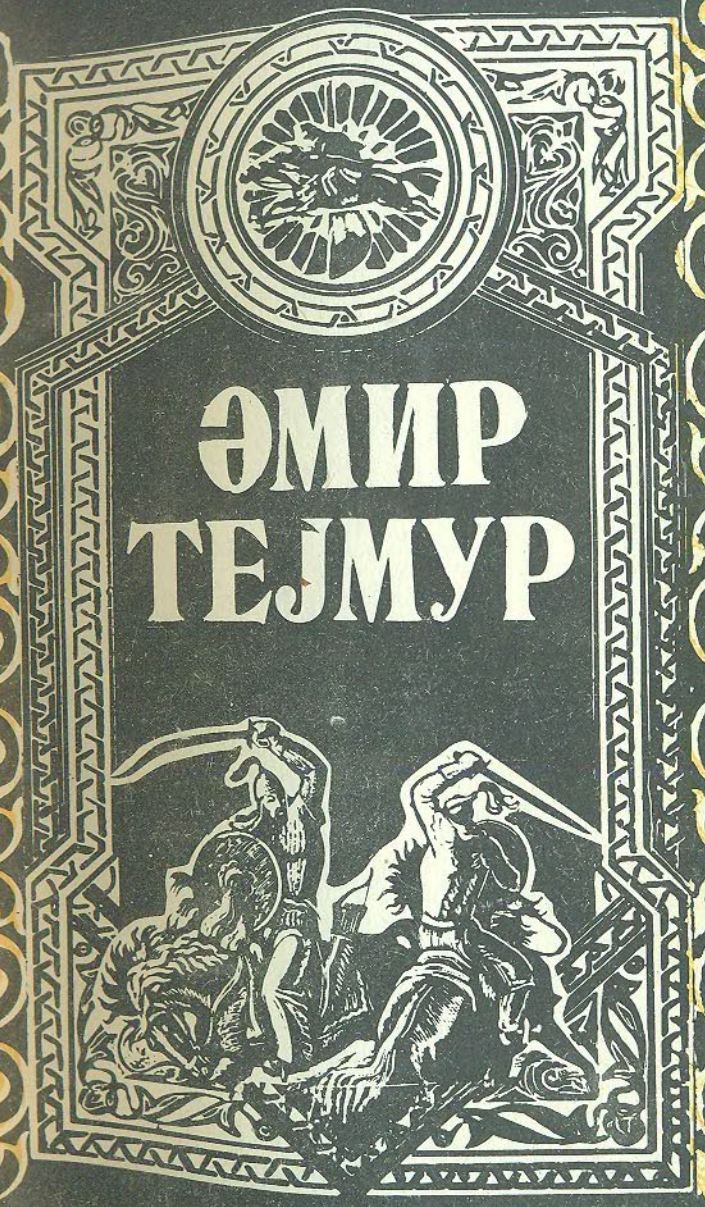

ӘМІР
ТЕЖМУР

КЕРМАН ВАМБЕРИ

ӘМИР ТЕЈМУР

(Мәһшур мачар профессорунун әсәри)

БАҚЫ

АЗӘРБАЙҶАН ДӨВЛӘТ КИТАБ ПАЛАТАСЫ 1991

Русчадан тәрчүмә едәни:

Редактор

Өн сөзүн мөәлифи
профессор

Транслитерасија едәни

С. Ибраһимов

Тәрәнә Исмајилова

Јагуб Мәммәдов

Фәрғанә Исмајилова

Вамбери К.

В 19 Эмир Тејмур.—Б. Азәрбајчан Дөвләт Китаб Палатасы.
1991.—84 сәһ.

Китабда тарихи әләмдә бөјүк рол ојнамыш, шәрг вә гәрб тарихиндә ахсаг Тејмур вә «Тејмурләнк» адлары илә шәһрәт тапмыш Эмир Тејмурдан данышылып.

В 050000000

е'лансыз

М 661 (07)

Х (Мачар) 1

Оручов гардашлары мәтбәәси,
1917.

© Азәрбајчан Дөвләт Китаб
Палатасы, 1991

БӨЈҮК ТҮРК СӘРКӘРДӘСИ ӘМИР ТЕЈМУР

(КЕРМАН ВАМБЕРИНИН «ӘМИР ТЕЈМУР»
ӘСӘРИНИН АЗӘРБАЙҖАН ДИЛИНДӘ
1991-чи ил НӘШРИНӘ ӨН СӨЗ)

Јашадығымыз күнләрдә даһа инчә үсулларла јеридилән авро-па мәркәзчилик сијасәти-шәрг халғларыны, о чүмләдән түрк дүн-јасыны гәрб дөвләтләриндән асылы вәзијјәтдә сахламаг үчүн јени-јени методлара әл атыр.

Хач муһарибәләри (1096—1270) дөврүндән башланан христиан һекемонлуғу сијасәти Аллаһын һәр чүр сәрвәт, хејир-бәрәкәт бәхш етмиш олдуғу шәрг халғларыны өз зәнкин вәтәнләриндә јохсул-луғ кирдабына салмыш, Авропа дөвләтләри гаршысында әләбахым-лы вәзијјәтдә гојмушдур.

Авропамәркәзчилик сијасәти дүнја һекемонлуғуну әлдә сахла-маг нијјәтилә Европанын дүнја тарихиндә куја һәмишә «мәдәни-ләшдиричи» рол ојнадығыны әсасландырмаға чалышмыш, шәргин ојанмасынын гаршысында алмаг үчүн муасир сивилизасијанын тәмәлини гојмуш шәрг халғларынын јаратдығы үмүмбәшәри не-мәтләри өрт-басдыр етмиш, бунунла да чағдаш дүнјамызы мә'нәви бахымдан нә гәдәр дә јохсуллашдырмышдыр!

Гәрб, Русија вә Совет империјаларынын ганлы мүстәмләкә режимләри зейни имканлары ејни олан чанлы инсанлары, халғла-ры вә милләтләри дә әшја кими «нөвләрә» ајырмыш, һәтта дүнја-сыны дәјишмиш мүтәфәккирләр, дөвләт хадимләри, сәркәрдәләр, халғ гәһрәманларынын фәалијјәти ишығландырыларкән тәрәфкир-лик едилмиш, ејни гәбилдән олан шәхсијјәтләрә дабан-дабана зидд мөвгеләрдән гујмәт верилмишдир. һаким милләтин нүмајән-дәләри, бир гәјдә олараг, «мүтәрәгги шәхсијјәтләр» кими гәлмә алынмыш, мәзлүм халғларын јетирдији көркәмли тарихи шәхси-јәтләрин пәјна исә һәмишә «иртичачы» јарлыкы дүшүмүшдүр.

Инди һәр бир мәктәбли чочуг Искәндәри, Сезары, Наполеону, Суворову, Кутузову, һәтта Бөјүк Пјотр вә IV Иваны да көркәмли сәркәрдә вә тарихи шәхсијјәтләр кими таныјыр. Чүнки мәктәб дәр-ликләриндә кениш јер верилән бу шәхсијјәтләрин һәр бири һа-гында чилд-чилд әсәрләр јазылмышдыр вә инди дә јазылмагдадыр. Бәс Искәндәрдән Наполеонадәк кечән 2000 илдән чох тарихи дөвр әрзиндә дүнја һәрб сәнәти бирчә аддым да олса ирәли кетмәмиш-

дирми? Надир бу «бошлуга» сәбәб? Олмаја, дүнја халгларынын һеч бири бу дөврдә көркәмли сәркәрдәләр јетишдирә билмәмишдир?! Бәс онда узаг Манчуријадан һәрәкәтә кәлиб, Парис јахынлығына гәдәр узун дөјүш јолу гәт етмиш һун түркләринин бөјүк сәркәрдәси Атилла, Чингиз хан, Баты хан, Тејмур, Илдырым Бәјазид, Константинополь фатәһи Султан Мөһмәт, Узун Хәсән, Султан Сәлим, Шаһ Исмәјил, Султан Сүләјман, Бөјүк Шаһ Аббас, Надир шаһ вә бир чох башга сәркәрдәләр нәмә? Онлар дүнја һәрб елминә һеч бир төһфа верә билмәмишләрми?!

Мәсәлә бурасындадыр ки, сағлыгларында өлкәләр фәтһ едән, гошунлар, сәркәрдәләр басан, тарихи инкишафын кедишинә фәал тәсир кәстәрән бу көркәмли сымалар өлүмләриндән сонра онларын мәнсуб олдуглары халгларга гаршы ајрысечкилик сијасәти јеридилмәси нәтиҗәсиндә гаршыларына чәкилмиш «пантүркизм», «панисламизм» вә бир чох башга «кизм»ләрин сыра-сыра сәдләри гаршысында «ачиз галмыш», бу сәдләри ашыб елмдә өз јерләрини тута билмәмишләр. Бир сөзлә, чаһанкирдән чаһанкирә фәргә гојулмушдур. Биринчи һалда гәсбкарлыг сијасәтинин «тәнтәнәси» наминә минләрлә инсан һәјәти гурбан вермиш Искәндәрләр, Сезарлар, Наполеонлар, Суваровлар, Кутузовлар, һәтта гәддарлығына көрә «Грозный» ләгәби верилмиш IV Иван вә минләрлә күнаһсыз инсанларын сүмүкләри үзәриндә шәһәр салдырыб Балтик дәнизинә «гапы ачмыш» Протр да мүтәрәгги шәхсијјәтләр кими тәгәдим олунур; икинчи һалда исә—башга мөкәнда, башга халглар үчүн ејни чүр сијасәт јеритмиш түрк вә түрк-монгол сәркәрдәләри «ган-ичән», «гаршысына чыхан һәр шеји јерлә-јексан едән вәһиш ордаларын јыртычы башчылары» кими гәләмә верилир. Даһа доғрусу, тарих бу күнүк нәсилләрә амансызчасына сахталашдырылмыш һалда тәгәдим олунур. Бу бахымдан Русија вә Совет империјаларынын мүстәғиллијә чан атан шәрг халгларынын тарихи јенидән јазылмалы, тәһрифләрдән тәмизләнмәли, көркәмли тарихи шәхсијәтләрин фәалијјәти јенидән ишығландырылмалыдыр. Вахты илә нәшр олунмуш, сонрадан исә јасаг едилмиш әсәрләрин јенидән охучуларга чатдырылмасы да бу истигамәтдә чох кәрәкли бир ишдир. Елә буна көрә-дә Мачарыстан шәргешүнәси Жерман Вамберинин 1917-чи илдә Оручов гардашлары тәрәфиндән әски әлифба илә нәшр олунмуш «Әмир Тејмур» әсәринин јенидән кирил әлифбасы илә охучуларга тәгәдим олунмасы тәгәдирәләјиг һадисәдир.

Илк мәнбәләр, о чүмләдән Вамберинин фәјдаландығы тарихи гәјнаглар сүбүт едир ки, шималда—Дәрбәнд кечиди, Вола вә Иртыш чајларындан башлајараг чәнубда—Иран көрфәзинәдәк, шәргдә исә Гоби сәһрасынын һүдудлары вә Ганг саһилләриндән гәрбдә—Балкан јарымадасына гәдәр чох кениш әразиләр әһатә едән Тејмуриләр императорлуғу, һәр шејдән зәвәл, Әмир Тејмурун мүстәсна сәркәрдәлик истедадынын күчүнә јарадылмышды. Әввәләр кичик бир вилајәт һакими олан Әмир Тејмуру тарихән ғыса

бир мүддәт әрзиндә дүнјанын ән бөјүк сәркәрдәләри сырасына јүксәлдән, илк нөвбәдә, Орта Асијанын, түрк дүнјасынын шәһли дөјүш әнәналәри, чәнкавәрлик мүнһити иди. Бу мүнһитин илкин шәрти шәхси икидлик, ат үстүндә ғылынч ојнатмаг мәһарәти иди-сә, диқар даһа мүнһүт тәләби зәка, һәрб сәнәтинин инчәликләринә јүјәләнмәк бачарығы вә устада-мүәллимә еһтирам иди. Һәлә кичик јашларында икән бу хусусијјәтләрин һамысыны өзүндә чәмләшдирән Тејмур Гур'ан охумағы бачарыр, мүәллимә вә јахын мәсләһәтчиси Сејид Бәркәнин өјүдләрини динләјир, түркчә јазыб охујур, ову, ат үстүндә чәнк етмәји, шаһмат ојнамағы севирди.

Орта Асијанын тез-тез дәјишән һәрби-сијаси шәраити, бир-бириндән чәсур түрк сәркәрдәләри арасында баш верән нәһәјәтсиз гонғалар вә бу чәкишмәләрин күчлү дөвләт јарадылмасына әнкәл төрәтмәси, даим мүрәккәб вәзијјәтләрдән чыхыш јоллары ахтармаға мәчбур олмасы Тејмуру зиддијјәтли бир тарихи шәхсијјәт кими формалашдырмышды. Чәсур сәркәрдә кими шөһрәтләнмәјә башлајан Тејмур, һәм дә чох инчә сијасәтчи иди. Әлдә етдији мүһүм гәләбәләрлә вахтсыз өјүнмәјә вә бунула дүшмәкләринин сајыны артырмаға тәләсмәзди. Узагкөрәнлији, сәмимилији, доставәфасы, икидлији сәјәсиндә о, өзүнә күчлү әһатә јарада билмиш вә бүтүн Орта Асијанын гүдрәтли һакиминә чеврилмишди. Лакин шөһрәт нәрдиванынын ән уңа пилләсинә јетишәнәдәк Әмир Тејмур ағыр хәјанәтләрлә дә үзләшмиш, мәғлубијјәтләр көрмүш, икидләр гурбан вермиш, јахын достларынын гурдуглары тәләләрә дә аз дүшмәмишди. Бүтүн бунлар онда хәјанәтә гаршы ағыр интигам, архадан вурулан намәрд зәрбәсинә гаршы дәһишәтли гәддарлыг һисси тәрбијә етмишди. Елә буна көрә дә сонралар илләрлә давам едән һәрби сәфәрләр заманы чийин-чийнә вурушдуғу дөјүш достларыны, әскәрләрини итирдикдә сел кими ган ахытмагдан керидурмазды Әмир Тејмур. Бүтүн бунлар ону тарихин ән ганлы сәркәрдәләриндән биринә чевирмишди.

Бүтүн сәркәрдәләр кими Әмир Тејмур да ғылынчына күвәнән иди. Өлчүб-бичәрәк кәлдији гәрардан һеч заман дөнмәзди. Дөјүшү уңа бир јердән сејр едән пассив сәркәрдәләрдән дејилди. Уңа вә зәһмли сәси олан Әмир Тејмур ән ағыр вурушмаларда чәнк мејдаһында шәхси икидлији илә һүнәр кәстәрәр, нәрәси илә әтрафындакылары ләрзәјә саларды. Һәјәтины тәһлүкә гаршысына гојараг тәкбәтәк дөјүшләрә кирмәкдән дә чәкинмәзди Әмир Тејмур.

Әрәб Хилафәтинин дағылмасындан сонра бүтүн ислам дүнјасында һекемонлуғу даим өз әлләриндә сахламыш олан нөвбәти түрк һөкмдарларындан бири иди Әмир Тејмур. О, өз дөврүнүн бүтүн гүдрәтли сәркәрдәләринә галиб кәлмишди. Русијаны әсарәт алтында сахлајан Тохтамышын вә Авропаны ләрзәјә салмыш Илдырым Бәјазидин һәрби гүввәләри мәһз Тејмур гошунлары тәрәфиндән дармадағын едилмишди. Тәк-тәк сәркәрдәләрә нәсиб олан бир зәфәр дә чалмышды—Дейлини дә алмышды Әмир Тејмур. Һәм дә

МҮГЭДДИМЭ

«Бухара тарихи»ни язмыш олан профессор, машһур сәјјаһ Керман Вамбери эслән мачар јәһудиләриндән олуб, 1832-чи ил март ајынын 19-да Пресбург јахынлығында Шардакелидә анадан олмушдур. Өз чиддијјәт вә фәалијјәти сәјјәсиндә бөјүк мә'лумат кәсб етмишдир. Хүсусән шәрг дилләрини әтрафлы өјрәнмәкдә бөјүк бир мүвәффегијјәт кәстәрмишдир. Вамбери 22 јашында икән Истамбулда Хүсәјн пашанын ханәсиндә мүәллим, сонра Фуад пашанын катиби олмуш, шәрг дилләрини вә адәтләрини өјрәнмишдир. Онун шәрг дилләрини өјрәниб, түрк-алман, түрк-чағатај дилләриндә бир лүғәт тәртиб вә нәшр етмәси бу вахта тәсадүф едир. 1861-чи илдә Мачарыстан Академијасынын мүавинәт вә һүмәти сәјјәсиндә Вамбери дәрвиш либасында Ермәнистан, Иран, Хивә, Бухара јолу илә Сәмәргәндә кими, бурадан Мејмен, Һерат, Мәшһад, Трабзон јолу илә шәрг аләмјини дәнүб долашдығдан сонра 1864-чү илдә Истамбула гајыдыр, өзү илә о вахт үчүн фәвгәл'адә мүһүм вә гијмәтдар олан чоғрафија, етнографија вә лингвистикаја аид күлли мә'лумат кәтирир. Вамберинин бу сәјјәһәтләриндән топладығы мә'лумат өз әсәриндә, әксәрән, бөјүк зәкн вә шүбһәләрә сәбәб олурду. Лакин ондан сонра кәлән сәјјәһлар топламыш олдуғлары јени мә'лумат сәјјәсиндә Вамберинин дедикләрини тамамилә тәјүд вә тәсдиғ едиләр. Вамберинин сәјјәһәтнамәси өз тәрәфиндән биринчи дәфә оларағ 1865-чи илдә инкилис дилиндә чап вә нәшр олунмуш, сонрадан бүтүн Европа дилләринә, о чүмләдән русчаја тәрчүмә олунмушдур. 1865-чи илдән е'тибарән Пешт университетиндә шәрг дилләри профессорлуғуна тә'јин олунарағ чәм етдији мә'луматы ләјигинчә тәртиб вә ислаһа киришәрәк Шәрг аләмјинин әһвали сәјјәсијјәсини сон дәрәжә тә'ғиб вә бу хүсүсларда бир чоғ чидди мәғаләләр нәшр етмәклә бөјүк тәғәббүатда олур. Вамберинин чәм вә нәшр етмиш олдуғу әсрләри сон дәрәжә гијмәтлидир.

«Бухаранын тарихи» ики һиссәдән ибарәтдир. Вамберинин өз тарихинә әлава етмиш олдуғу мүгәддимәсиндә дејилдијинә кәрә, тарихини тәртиб едәркән ән зијадә (чоғ) истифадә етдији тарихи әсәрләр бунлар олмушдур:

1. «Тарихи Тәбәри»нин түркчәјә тәрчүмәси.

2. В. Г. Морлеј вә Нассау Лис тәрәфиндән нәшр едилиб, 1862-чи илдә Кәлкүттәдә зүһур етмиш «Тарихи Бајраки».

3. Рөвзәттүссәфа вә бу китабын «Аләм-араји-Аббаси», «Тарихи Сафәви» өз «Тарихи Надиршаһ»дан әхз олунарағ һазыра гәдәр мабәди оларағ 1274 һичридә (1857 миладидә) Теһранда даш үс-түндә чап олунуб, 2-чүлд шәклиндә нәшр олуна һисмләри.

4. Әлаәддин Атамүлк Чүвәјнинин «Тарихи чәһанкешә»сы. Бу китабын Вјанада император вә сарај китабханасына мәхсүс олан нүсхәсиндән истифадә етмишдир.

5. Шәрафәддин Әли Јәздинин «Зәфәрнамә»си. Тејмурун машһур тәрчүмәји-һалы Пти де-ла Круз тәрәфиндән франсызчаја бир о гәдәр дә кәзәл тәрчүмә едилмәмишдир. Хивәдә «Зәфәрнамә»нин чағатај дилинә тәрчүмә олунмуш нүсхәсини дә көрмүшдүр.

6. Шејх Кәмәләддин Әбдүррәзағын бир рәвајәтә кәрә Чинкиз вә Тејмур, диқәр бир сәриһ рәвајәтә кәрә Тејмур вә Шаһрух һаггында јаздығы «Мәтләүссәдәјн» китабы. Шејх Кәмәләддин тејмуриләр сәлтәнәтинин ән сәтвәтли вә гүдрәтли бир заманында Һерат вә Сәмәргәндә оларкән Асија ислам мәмләкәтләри һаггында о вахта гәдәр јазылмыш олан әсәрләриндән кәзәл вә гијмәтдар оларағ гәјәт нәфис бир китаб јазмышдыр.

Бу китабын хүсүсән икинчи һиссәси Тејмурун вәфатындан Әбу Саидин вәфатына кими сон дәрәжә гијмәтли бир әсәрдир. Зира китабын бу һиссәсиндә эманәсиндә елм вә сәнәти севиб, бөјүк һисмәт гојан Тејмур нәслинин әф'ал вә зендеканлығы сон дәрәжә бөјүк бир мәһарәт вә тәфсиләти илә јазылмышдыр. Әбдүррәзағ һичри—816-чы илдә (миладидә—1413-чү ил) Һератда анадан олуб, һичри 887-чи илдә (миладидә 1482-чи ил) Сәмәргәндә вәфат етмишдир.

7. Мәшһур Илмински тәрәфиндән чап олунмуш «Бабурнамә». Бу китабын сонрадан Паве де Куртејл тәрәфиндән франсызчаја тәрчүмәсини дә көрмүшдүр.

8. Берјозинин русчаја тәрчүмәсилә чап етдирмиш олдуғу «Шеј-банинамә».

9. 1852-чи илдә граф Румјактсев тәрәфиндән Газанда чап етдирилмиш олан Әбүлғәзи Баһадур ханын «Шәһәрәји түркиси».

10. Теһранда һичри 1260-чы илдә (миладидә 1844-чү ил) даш үс-түндә чап олунмуш Мүрзә Мәһди ханын «Тарихи Надиршаһ» әсәри.

11. «Насех-әт-тәварех». Тарихи Гачари һазырда Иранда сәлтәнәт сүрмәкдә олан ханеданын тарихидир. Бу тарих Бухара һаггында

да кечән әсрин ахырындан һазыркы әсрин әвәлигә аид бә'зи мухтәсәр һадисәләри чам етмишидир. Бурасы мә'лумдур ки, јухарыда зикр олуған үмдә мәнбәләрдән башга, Вәмбери Шәргин гисмән әл илә јазылмыш, гисмән чап едилмиш, јахуд Европанын тарихи әсәрләриндән, тәрчүмеји-һалларындан вә Бухаранын кечмишикә аид бүтүн сәјаһәтләрдән кәркин истифада етмишидир. Вәмберинин дедијинә кәрә, охучуларынын вахтыны алмамагдан өтәри мәзкур китабларын вә әсәрләрин адларыны узун-узады дәрдән ижтина етмишидир.

Вәмберинин икинчи дәрәҗәдә истифада етдији, јә'ни Бухаранын хусуси тарихи олараг јени вә намә'лум олан мәнбәләрә кәлдикдә, бунлар гәјәт мәһдуд олараг, анчаг бешдир:

1. Әмир һәмид ады илә һичрәтин 331-чи илиндән 343-чү илинә кими Бухарада һөкүмәт сүрмүш олан Саманиләрдән Нуһ ибн Нәсрин әмрилә Әбу Бәкр Мәһәммәд ибн Чәфәр шаһ тәрәфиндән әрәбчә јазылмыш олан «Китаби Надиршаһи»дир ки, бир рәвајәтә кәрә 337-чи вә диқәр рәвајәтә кәрә 332-чи һичри тарихиндә «Китаби әхбари Бухара» ады илә јазылмыш вә 190 ил кечдикдән сонра фарс дилинә тәрчүмә олуңмушдур.

2. Мәһәммәд хан Шејбанинин әф'ал вә һәрәкатыны чағатај дилиндә кәзмән сон дәрәҗә бөјүк бир мәһарәт вә гәјәт абдар бир кәлам илә јазмыш, 218 јарпагдан ибарәт әл јазысы һалында галмыш олан шаһзадә Мәһәммәд Саләһ Харәзминин «Шејбанинамә»си.

3. Тарихи һичринин 700-чү илинә кими тарихи вагәә вә әһвали һави олан «Тарихи Сејүд Рәһим». Вәмберинин рә'јинчә бу ад јанлыш имиш.

4. Мәһәммәд Јусиф Мүнишинин «Тарихи Мејким хан»ы. Субһангулу ханын оғлу Мејким хан Бәлх әјаләтинин чанишини олдуғу вахт Мәһәммәд Јусиф онун мүншиси олмушдур.

5. Әмир Мә'сумун мә'мурларындан олан мүнши Садиг Мирзәнин «Дахмеји Шаһан» китабы.

Бухаранын тарихи ики бөјүк һиссәдән ибарәтдир. Бу һиссәләрдән һәр бири 300 вә зијадә сәһифәдән ибарәт олдуғундан, бу оғат муһарибә илә әлағәдар бүтүн мәтбәә ләвазиматы баһа гијмәтә сатылдығындан тарихиң анчаг Әмир Тејмура аид олан гисмини нәшр етдик. Вәмбери кими бир шәргшүнасын әсәри олан бу тарихә әһалимизчә һүскү рәғбәт көстәриләрсә, әлбәттә ки, галан һиссәләри дә мејдани иштишара гојулар.

ӘМИР ТЕЈМУРУН ЗУҺУРУ

М оғолларын Орта Асијаја басғынлыг етмәси үзүндән орада муһүм етнографик ингилаблар вүчүдә кәлди. Фәғәт бу ингилабларын ағибәти Мавәрәннәһр өлкәсинин һәр тәрәфиндә түрк иргинин артыг чыхмасы вә үстүн кәлмәсилә нәтичәләнди. Түрк халгы бу өлкәдә әдәлчә, истедад вә габилијәтчә башга үнсүрләрә нисбәтән үстүнлүк вә онлардан артыглыг тәшкил етди. Бу сәјәдә мәзкур ингилаб вә гарышыглыглар нәтичәсиндә бүтүн әразинин ағалыг вә рәислији бунларын әлиндә галмыш олду...

Түркләр әввәлләр моғолларла мүттәғиг олараг Тјан-Шан вәдиләриндән (дәрәләриндән) вә Алтај дағларындан Мавәрәннәһрә кәлиб, «Сејһун» (Амударја) саһилләриндә мәскән салдылар. Онларын билахассә бураларда јерләшмәси гәјәт дүзкүн вә асан олду. Онлар бурада әскидән бәри мәскән тутан чинсдаш вә гардашларына раст кәлдиләр. Мәзкур саһил бојунча әскидән бәри түрк гоһумундан олан гәбиләләр вәтән гурмуш вә јурдлашмышды. Бураја моғолларла гарышыб кәлән Алтај түркләри чағатајлар арасында көзәл гәбул олуңуб е'тибар газандылар. Хүсусән бу түркләр јерлиләр кими чанкәвәрликдә биринчилик газанмыш вә бунула шөһрәтләнмиш олдуғларындан Чағатајлар тәрәфиндән ән'ам вә еһсанә һаил олуб, һәтта әввәлки ханеданларын һәр дүрлү шәнлик мәрәсиминдә иштирак етдиләр. Чағатајлар әски Иран мэдәнијәтинин бурахдығы чүрүклүкләрә нифрәтлә бахыр, Мавәрәннәһрин шәрг кәнарларында бабаларындан мирас галан торпаглар үзәриндә сәрбәст овчулуг етмәји севирдиләр. Чағатајлар әксәр вахтларыны каһ өлкәнин шәрг тәрәфләриндә вә каһ шимал тәрәфләриндә кечирдикләриндән, алтајлардан кәлиб јерләшән түрк гәбиләләри дә онлар кими сәјылыр, бунларын гәбилә рәисләри исә чағатајлар сарајынын (ханеданынын) вәкили вә јахуд чанишини (вәлиәһди) кими танынырды. Һәтта бунларла әсл јерлиләр арасында фәрг белә галмајыб, икиси бир-биринә гарышдырылырды. Бу түркләрин чағатајлар сүлаләси үзәриндә кечирдији нүфуз вә тә'сирин шиддәти о дәрәҗәдә чатмышды ки, онлар һәтта өз шивәләрини унутмаға башлајыб, сарај вә мукалимә дили кими түрк дилини севирдиләр. Чинкиз хан нәслиндән олан чағатајлар сүлаләсинин сәлтәнәт вә гүд-

рәти заманы бу түркләр онлара эн садиг вәтәндаш вә хидмәтдаш идиләр. Фәгәт чағатај сүлаләсинин гүдрәти вә һөкүмәти сүгүтә үз тутунча, түркләр бу һөкүмәтә өзләри саһиб вә һаким олмаг чарәсини дүшүнмәжә башладылар... Нәһәјәт, Чағатај дөвләти сүгүт едиб, бир нечә һөкүмәтә ајрылды: Чәләјир вә Сулдуз адлы түрк уруглары Сәмәргәндиң шимал тәрәфиндә һакимијјәти әлә алдылар. Бәрлас сүлаләси дә чәнуб тәрәфиндә вә хусусән «Кеш» вә «Нохшәб» (Ноншәб) тәрәфләриндә, моғоллар мәмләкәтинин хәрәбәләри үзәриндә истиглал бајрағы галдырдылар.

Бу сүлаләнин бир шәбәси олан «Курәкән» (Куреқан) уругундан (нәслиндән)¹ Тејмур бәј адлы бир зат зүһур етди. Бу зат тарихи әләмдә бөјүк бир рол ојнамыш, шәрг вә гәрб тарихиндә ахсаг Тејмур² вә «Тејмурләнк» адлары илә шөһрәт тапмыш Әмир Тејмурдур. Тејмур бәј тарихи һичрилә 736-чы ил (миладй 1333) шәбанн 5-дә сешәнбә күнү ахшам Кеш гәсәбәсиндә тәвәллүд етмишидир. Бу гәсәбә ағачлар вә нәбататынын ләтафәт вә күлкешти үзүндән «Шәһри сәбз» (Јашыл шәһәр)³ адланмышды. Буна көрә тарихдә Әмир Тејмурун «Шәһри-сәбз»дә тәвәллүдү гејд олунмушдур.

¹ «Түркүстана сәјаһәт» адлы әсәримдә бәјән етдијим үзрә Орта Асија халқларынды «гәбилә» илә «шәбә» (нәсил—уруг) арасындакы фәрг вә мүнәсибәт ајдын бир сурәтдә һүдудланмышдыр. Әмир Тејмурун гәбиләси «Бәрлас» адланыб, нәсли дә «Курәкән», јахүд Куреқан иди, бу кәлмә әски түркчәдә «көзәл» мәнасындадыр, Голапутр вә саирләри кими мәним сәләфим олан тарихчиләр бу кәлмәни «бөјүк хан» мәнасында олан «Куреқан» вә «Курехан» (Куракань, Курахань) сурәтиндә јазыб, биһүдә зәһмәт чәкәмәмиш олсалар, көзәл етмиш олардылар.

² Бу кәлмәжә бахдыгда ахсаг Тејмурун моғол нәслиндән нәш'әт етмәси һағында фикрләрин хәталығы өз-өзүндән заһир олур. Һалбуки тарихчи Мирхонд вә Шәрәфәддинниң дедикләринә бахыб, Вејл вә Һаммер кими мәшһүр шәргшүнаслар Тејмурун моғол олдуғуна гаил олмушлар.

Нә хәтә! ...Ејнилә ахсаг Тејмурун «Гарачар-нујан» гәбиләсиндән зүһур етдији иддиасы да анчаг бош бир әфсанәдир. Зира Рәшидәддин, Вәссаф вә Мирхонд кими мәшһүр тарихчиләрә мәхз вә мәнбә олан «Чәһангуш»да бу хусусда һеч бир кәлмә зикр едилмәмишидир. Әмир Тејмурун моғол кими иддиә едилмәсинин сәбәби будур: Иранилар бир чох замана гәдәр Чағатај ханлығыны вә бүтүн Маверәннәһр өлкәсини јалныз моғол мәмләкәтинин бир гисми кими һесаб едирдиләр. Бу да јухарыда ады чәкилән өлкәләрдә түркләрин моғол әлбәсәси вә ујғур хәтти кими ишләмәләриндән ирәли кәлмишидир.

III Һеңрих Кастилин Әмир Тејмур сарајы нәздиндәки сәфири Клавихо дејир ки, Сәмәргәнд мәмләкәтинин торпағы Моғолустан вә јерли халғын дили исә моғол дили кими адланмагдадыр. Һалбуки моғол дилини Сејһун саһилинин јени кәнарында һеч ким анламыр. Беләликлә, Сејһун чајынын Сәмәргәнд саһилиндә ишләнән ујғур хәтти Иран тәрәфиндәки саһил бојунда алашылмајыр. Император Тејмурун моғол јазысыны јахшы билән хусуси кәтибләри вардыр.

³ «Бабурнамә» адлы классик бир әсәрдә Бабурун һекајә етдијинә көрә Кешдәки евләрин бүтүн дивар вә тахтапушлары баһар вахты башдан-баша сармашыг күлләри вә санр нәбат чичәкләри илә ертүлү олурду.

Тејмурун атасы Турғаж⁴ бәрлас гәбиләсинин раиси вә ағасы олдуғуна көрә Әмир Газан Кеш вә Нохшәб вилајәтинин идарәсини она тапшырмышды. Турғаж өмрүнүн сон илләринә гәдәр Әмир Газанын эн садиг хидмәткүзар адамы олмушдур.

Тејмур бәјин кәнчликдән етибарән шүчаәт вә гејрәти, сүвариликдәки мөһарәти алашылынча атасы буна сон дәрәжә диггәт едиб, ислам әгидәсиндә, ислам руһунда тәрбијә вермишидир. Хусусән әгидәји сијасијјәчә Тејмур бәј кәнчлијиндән өлкәдә моғол һакимијјәтини девирмәк әмәлләри илә јүксәлән бир мәсләкдә бәсләнишидир. Һәр нә гәдәр мүбалиғәчи мәддаһ олан тарихчи Шәрәфәддинниң сөзләринә тамамилә инанмаг лазым кәлмәсә дә, Тејмурун кәнчликдән өзүндә һакимијјәт әлдә етмәк арзулары олдуғуну һисс етмәси вә ирәлидәки бөјүклүјүнү әввәлчәдән дәрк етмәсинә даир јаздығы сөзләрин доғру олдуғуна шүбһә јохдур. Һәтта Әмир Тејмур өз әли илә јаздығы бир тәрчүмеји-һалында дејир ки, мән 12 јашымда икән өзүмдә фөвгәләдә бир фәрасәт вә әзәмәт әсәрләри һисс етдим. Мәни зијарәт едән һәр кәси чидди бир вүгар вә иззәтлә гәбул едирдим. 18 јашымда исә мән өзүмүн сүварилик вә овчулугда олан усталыгларым хусусунда дүшүнмәжә башладым. Әксәр вахтымы Гур'ан охумагда, шаһмат ојнамагда вә хусусән сүварилик мәшғәләләриндә кечирирдим.⁵

Белә тәбиәтдә олдуғуна көрәдир ки, Тејмур бәј өз һәрәкәт вә фәалијјәтинә аид шиддәтли арзуларыны басдырмаг үчүн о вахтын һөкмдары олан Әмир Газан хан һүзуруна кедиб, онун бајрағы алтында мүвәффәгијјәтлә бир мацәраји чәнки чедал дәрсләри кечмәк фикринә дүшдү. Бу фикир она тәбии кәлирди. Лакин бу вахтлар Тејмур 20 јашына васил олмуш вә һәдди-булуға чатмасына әләмәт вә јадикар олараг атасы тәрәфиндән бир авал (јурд) бәхшиш алмышды. Өзүнүн чидди исрар вә арзусуна көрә атасы Турғаж 758-чи илдә (1356-чы ил) Тејмуру Әмир Газан нәздинә көндәрди. Гәјәт фәал вә чәввал олан Тејмур бәј бурада Әмир Газанын

⁴ Һәр нә гәдәр шәргшүнас Вејл өзүнүн «Geschichte des chalifen in Egypten» әсәриндә (чилд 2, сәһифә-21) буну «Тарғаж» сурәтиндә гејд етмишсә дә, бу сәһиһ дејилдир.

⁵ Бу әсәр «Түзүкати Тејмур» (јә'ни «Тејмурун низамлары») адланыр. (Түркчә «низам» мәнасында олан «түзүк» ләфзи Эрәби әдәти чәм олан «ат»ла тәркиб едилиб «түзүкат» сурәтиндә јазылмышдыр.) Бу Чинкиз ханын «Јәса» (јасаг) гәбиләндән бир мәчәлләји гөванин һесаб едилмәлидир. Лакин бу әсәрдә Тејмур өзүнүн гәраиблә долу олан вәгајә һәјатыны, эн мүһүм әф'ал вә һәрәкәтины да һекајә етдијиндән она бир тәрчүмеји-һал демәк мүмкүндүр. Бу китабын инкилис сәјјаһларындан Девинин. Һиндистандан Авропаја кәтирдјиң копијасы фарсча јазылмыш олуп, 457 сәһифәдир. Сәһифәләри анчаг вәрәгин 8-дән бири гәдәрди. Бу нүсхә китабын фарсчаја тәрчүмәсидир. Амма чағатај дилиндә јазылы әсл нүсхәси Јәмән валиси олан Чәфәрин китабхансында тапылмышдыр. Бу китаб эн әввәл фарсчаја, сонрадан мајор Г. Стүарт тәрәфиндән 1830-чу илдә инкилисчәјә тәрчүмә едилмишидир. (Меркһајмын бу китаб һағындакы гејдијјаты сәб. 15).

сон дәрәчә һүснү тәвәччүһүнү газанмаға мүнәффәг олуб, өзүнү бә-
јәндирди. Бунун үчүн Әмир Газан өзүнүн һәфидәси, оғлу Сәләј⁶
ханын гызы олан Олчај Тәрхан хатуну Тејмур никаһ едәрәк, 760
(1358-чи) илдә Хорасан һөкмдары һүсејн Күрдә гаршы жүрүт-
дүјү сәфәриндә ону минбашы рүтбәсилә өзүнә рәфиг етди. Бу сә-
фәр парлаг бир мүнәффәгијәтлә тамам олду. Фәгәт чох вахт кеч-
мәдән Әмир Газан бир гатил тәрәфиндән гәтл едилди. Ејни заман-
да Тејмур бәјин атасы Тургај да вәфат етмишди. Бу әснада Әмир
Газанын туруни (һәфиди) Әмир һүсејн мәзлум атасының гатилин-
дән интигам алмаг үчүн Тејмур бәјә иттифаг бағламағы тәклиф
етди. Атасыны вә гајын бабасыны гајиб етмәк үзүндән ики мүдһиш
итки илә делхәрәш олан Тејмур бәј бу достанә тәклифи гәбул етди.⁷

Онларын бу гәрарларындан сонра баш верән мүнәрибәләр нә-
тичәсиндә Мавәрәннәһр өлкәсинин һәр кушәсиндә анарши атәш-
ләри даһа зијадә бир шиддәтлә аловланды. Бу атәшләрдән туғлыг
Тејмур сүләләси ағыр сарсынтылара дүчар олуб, тәһлүкә гаршы-
сында галды. Бундан долајы улусун (гәбиләнин) мүнәггәти рәиси
олан туғлыг Тејмур⁸, артыг өз сүләләсини гәт'и вә сон һәләкәтдән
гуртармаг үчүн ахыр дегигә кәлдијинә гәнаәт кәтирди, ихтиләл
галдыран әгвами табәјинин (түрк гәбиләләрини) өлкәдән чыхар-
маг, өз ханедан вә сәләфинин тахтыны тәһким еләмәк үчүн «чәт»-
ләр⁹ тајфасындан ибарәт бир орду тәшкил едәрәк. Алмалыгдан
Сәмәргәнд үзәринә жүрүш етди. Тејмури туғлыг бураја кәлдији
заман түрк гәбиләләриндән бәзиләри итаәт изһар етдиләрсә дә,
бәзиләри, мәсәлән, Тургајын вәфатындан сонра гәбилә рәиси олан
һачы Сейфәддин Бәрлас кимиләри Хорасана гачдылар. һалбуки
Тејмур јалныз чағатајлар јурдуна кәлмәклә мәмнун олду вә онлар
тәрәфиндән достанә гәбул олуңду.

Туғлыг Тејмур өзү Мавәрәннәһрдә галдығы заман һәр тәрәфдә
сүкунәт вә асајиш һөкм сүрмәјә башлады. Фәгәт о заман ки, Теј-
мур шәрг тәрәфләринә сәфәр етди, дәрһал динчәсиз гәбилә рәисләри

⁶ Тарихчи вә шәргшүнас Пти-де-ла Круа вә Дербело бу кәлмәни «маслах»,
«маслах» (мослах) сурәтиндә охумушларса да, онлар анчаг гарышыг хәтләр сә-
бәбиндән хәтаја дүчар олмушлар. Бунун һәгиги имласы «Сәләји» сурәтиндә јазы-
лыр ки, түркчә «сәтән» вә «ата јурду» мәнасындадыр.

⁷ Бурада әсәр саһиб Тејмур бәјлә Әмир һүсејн иттифаг етдикдән сонра һан-
сы тәрәфләрә сәфәр етдикләрини вә нәләр етдикләрини зикр етмәдән кечир.
(Тәрчүмәчи.)

⁸ Вејл, һаммер вә саирләрин дедији кими, «туғлуг» дејил, «туғлыг»дыр.
«Туғ» түркчә санчаг (бајраг-әләм) демәк олуб, «лыг-ли» әдәти-тәмәллүкдүр ки,
бу сурәтлә «туғлыг» — санчаглы вә әләмдар мәнасындадыр.

⁹ Вејлини јаздығы кими «кәт» дејил, чәтләрдир. Әсл вәтәнләри Моғолустанла
һүдудлашан бир түрк гәбилә ки, бу исмлә адланырды. Бунлардан бу күн сағлам
галан «бурут» тајфасы вардыр. Бурутлар Түркүстанда һәлә дә «чәти моғол» ады
илә мәшһүрдүрлар. ки, бу да кәнар моғоллар демәкдир. «Чәт» түркчә «кәнар,
әкнаф, әтраф вә әттар» мәнасындадыр.

вә саир сәркәрдәләр гајнашмаға башлајыб, туғлыгы тәкрар силаһ-
ла ишә гарышмаға мәчбур етдиләр. Лакин ирәлидә бүтүн Асија-
нын фатәһи олачаг олан Тејмур бәј һиссә олараг өзү үчүн Кеш
вилајәтини алды. (Демәк, бу сурәтдә Тејмур бу дәфә камилән са-
кит галды). Бундан сонра ихтиләлчылары чәзаландырмаг үчүн бир
орду илә Сәмәргәндә кәлән туғлыг ораја оғлу Илјас хачәни кичик
хаһ тә'јин етди, амма һәр заман туғлыгының мәнәфејинә тәрәфдар вә
өзүнә садиг галмыш олан Тејмур бәји она мушавир етди. Әлбәттә,
Моғол принси јанында јалныз бу кими вәсијаг (вәсиғәјјүм) вәзи-
фәсини ифа илә гәнаәтләнмәк ирәлидә бәјүк әмәлләр бәсләјән,
өзүнүн истәдадыны бу вахтадәк јалныз бу әмәлләрә вәситә олмаг
сурәтилә вә әһвалын ичабына көрә гулланан Тејмуру мәмнун ет-
мәјәчәји мә'лум иди. Бундан долајы Тејмур ибтида принсин-Илјас
хачәнин вәзирилә мубаһисә едиб, мушавирлик вәзифәсини вә Сә-
мәргәнд сарајыны кизлинчә тәрк етди, јалныз бир нечә фикирдаш
вә јолдашы илә чәлләрә доғру һәрәкәт етди. (Бу чәлләр о заман
индики Бухара илә Хивә ханлыглары арасындан Хәзәр денизинә
гәдәр чәкилмишди... Дәшти гыпчаг)

Тејмурун тәрчүмеји-һәјәти гәрибә сәркүзәштләрә долудур.
Амма онун бу чәл сәјаһәти өз һәјат вадисинин ачыларыны илк дә-
фә олараг тамамилә даддығы бир заманыны тәшкил едир. Бир за-
ман чәнкавәр бир гәһрәманын сон дәрәчә мусафирсәвмәз чәл ичин-
дә, һәр чүр фәләкәт вә мәһрумијәтләр пәнчәсиндә сәркәрдән до-
лашдығыны көстәрир... Әмир Тејмур өз хатиратнамәләриндә бу чәл
сәјаһәтләрини јанында вәфакар зөвчәси Олчај хатун илә сәһрада
она раст кәлән Әмир һүсеји олараг јемәкдән, ичмәкдән мәһрум һал-
да бир ај дөнүб-долашдығыны, бу әснада түркмәнләрә әсир дүш-
дүјүнү вә нәһајәт, севкили зөвчәсинин түркмәнләр әлиндә, һәр чүр
һәшарат вә гурдлар ичиндә мәһбус галдығыны сон дәрәчә мүәссәр
бир диллә вә саф гәлблә һекајә едир. Бу сәјаһәт вә сәркүзәштләр
сонрадан бүтүн Асијанын јарысына һаким олан бир шәхс үчүн ағыр
бир мәктәб иди. Бу мәктәб онун һәјәтында ән башлыча бир фәлә-
кәт вә мәһнәт галханы (дәмирчи очағы) иди ки, Тејмур (дәмир
демәкдир) бурада өзүнү гајнадыб, ирәлидә парлаг бир истигбан
үчүн сөнмәк билмәз бир полада (чәлијә) дөндәрди...

Нәһајәт, Тејмур бәј өз рәфигәләри илә әсарәтдән хилас олуб,
кизлинчә Кеш гәсәбәсинә кәлди. Јанына рәфиг олараг ушаглыгда
ојун јолдашы олан адамлардан бир чох силаһ досту топлады. Бун-
ларла әввәлчә Сейһун бојларында ат сәјирдиб, сонра Систан тә-
рәфләринә салдырды. Орада ојнаг вә дөнүклү бир телеји һәрб илә
һәрәкәт едиб, каһ бәлүчиләрдән (бәлүч халгындан) бә'зи истәһкам
нөгтәләрини зәбт едир вә каһ өзү мәғлуб олуб дөнүрдү. Нәһајәт,
белә давамсыз вә напәјдар бир һал ичиндә узаныб кедән мүнәри-
бәләр әснасында, мүнһүм бир мәғлубијәтә дүчар олдуғу вахт илә
чидди бир сурәтдә јараланды ки, бу јара онун бүтүн өмрү боју ах-

саг галмагына сәбәб олмуш вә бу үздән о түркләр ичиндә «ахсаг Тејмур», фарслар арасында «Тејмурләнк» (Авропада бундан тәһрифлә «Тамерлан») ады илә шөһрәтшүәр олмушду.¹⁰

Ахсаг Тејмур өзү јараларыны дөваламагла мәшғул олдуғу вә бу сәбәблә фәалијәт мејданындан кәнарда галдығы заман онун силаһ досту Әмир һүсејн Бәлх дијарыны фәтһ етди. Бир аздан сонра Тејмур сағалыб, ораја һәрәкәт етди. Бу әснада Тејмура табе вә тәрәфдар оларағ һәрбдә иштирак едәнләрини миғдары 1500 нәфәрә чатмышды. Бундан башға Тејмур артығ өзуну бу аралығ ону тәғиб едиб, тутдурмағ үчүн Илјас хачә тәрәфиндән көндерилән әскәрә гаршы чарпышмаға гадир бир һалда һисс едирди. Нәһајәт, 765 (1366)-чи илдә Сејһун чајы саһили бојунда, Гундуз чөварында бунларын биринчи вурушмасы баш верди. Бу вурушмадан сонра артығ мұзәффәријјәт ахсаг Тејмур тәрәфинә үз чевирмишди. Талеји—һәрбин белә көзәл дөнмәсиндән руһланан вә чәсарәт пејда едән ахсаг Тејмур Илјас хачәни Сејһун чајынын гаршы саһилинә пүскүртмәјә мұвәффәғ олду вә нәһајәт, мејдани мұһарибәдән галиб чыхды. Һалбуки Тејмуру тәғиб едән Илјас хачә әдәдчә Тејмур әскәриндән беш дөфә артығ бир орду илә мұһарибәјә киришмишди.

Бундан сонра туғлығ Тејмурун топлајыб кәтирдиди чәтләр гәбиләси тәдричән тәғиб олунмаға вә ејни заманда, Мавәрәннәһрдән чағатај сүлаләси говулмаға башлајыр. Бу арада туғлығ Тејмур өзү вәфат едиб, оғлу да тахта варис олмағ үчүн Алмалыға кетдијиндән, ахсаг Тејмур үчүн өз мәгсәдләрини јүрүтмәк (чәтләри сүрмәк вә чағатајлары говмағ) тәшәббүсү хејли асанлашмышды. Ахырда моғолларын сон һиссәси Мавәрәннәһр өлкәсини тәрк едиб чәкилди. Ахсаг Тејмур Сәмәргәндә дахил олду вә орада әһали тәрәфиндән достчасына гәбул вә тәбрик олунуб, сон дәрәчә еһтирамла саламланды. Бу мұнасибәтлә парлаг шәнликләр вә мәрәсими—шадмани дүзәлдилди. Индијә гәдәр мәхфи вә мәчһул галмыш олан зөвчәси дә Тејмурун истигбалына кәлди вә һәр икиси көрүшдүләр. Бу заман артығ ахсаг Тејмур бүтүн мәнасы илә доғма јүрдунун падшаһы мөвгејини кәсб етмишди. Әкәр истәсә һеч мұшкүләтсыз Сәмәргәнд тахтына чыха биләчәкди. Фәгәт Тејмур назик бир фәрәсәт саһиб вә сијасијјә фәрзанәси олдуғундан өзүнә мұһит ичиндә бә'зи һәсәд апаранлар вә дүшмәнләр төрәтмәмәк, мөвчуд оланларынын һәјачан фикирләрини артырмамағ үчүн өзү тахта чыхмағы, әмир ләгәбини алмағы мұвафиғ билмәди. Бу хусусда сијасәтлә һәрәкәт едиб, Илјас хачә тәрәфиндән тәрк олунан чаға-

¹⁰ Сурија үләмасындан Әһмәд ибн Әрәбшаһ Тејмурун әслиндә чобан олуб, бир дөфә гојун оғурларкән тутулдуғуну вә ајағы ахсаг олунчаја гәдәр дөјүлдүјүнү рәвәјәт едирсә дә, пис фикир вә дүшмәнчилик әсәри оларағ ујдурулан бу кими әслсиз рәвәјәтләр анчағ түрк чаһанкирини дүшмәнләри нәздиндә етибар газанмышдыр.

тајлар тахтына бу гәбиләнин диқәр сүлаләсиндән бирини тахта отуртду. Лакин өзүнүн һөкмдар олмағдан әввәл көрүлчәк бир чох ишләри, гурачағ бир чох сијаси тәдбир вә планлары мөвчуд иди. Бунлар тамамилә ичра едилмәдән Тејмур һөкүмәт ишләри илә башыны мәшғул етмәк истәмәди. Буна көрә һәм әмирин тахта чыхдығыны елан етмәк, һәм дә јени һөкүмәт ишләрини тәртиб вә тәнзим етмәк үчүн о заманын түрк парламенти олан «гурултај» мәчлисини дө'вәт етди. Мәчлис үзвләри (милләт вәкилләри) һүзурунда әмирин тахта чыхдығыны е'лам вә е'лан едәрәк өз планларыны һәјата кечирмәк, мејдани фәалијјәтинә давам етмәк үчүн вәзифәси башына чәкилди.

Бир тәрәфдән әһвал бу сурәтлә давам етмәкдә икән, диқәр тәрәфдән чәтләр гәбиләси раһат отурмајыр, Мавәрәннәһр өлкәсини әлләриндән чыхмасына разы олмајырдылар. Бунлар мұнасиб бир фүрсәт әлдә едиб, һәрәкәтләрини кәстәрир вә јени әһвал гаршысында мәмнун олмадығларыны билдирдиләр. Ахсаг Тејмур јалныз бир ғышы Сәмәргәнддә асајишлә кечирмәјә вә ағыр сәфәрләрдән динчәлмәјә чох аз вахт тапмыш икән әһвал јенидән гарышды: тәтилдән чох кечмәдән чәтләр тајфасынын Илјас хачә рәјасәти алтында гијам вә үсјан, һөкүмәт даирәләринә басғынлығ етмәләри һаггында хәбәр алынды. Ахсаг Тејмур бу һадисәдән әввәл Әмир һүсејни хәбәрдар етди вә бу да кулли бир әскәри гүввә илә Тејмура гошулмаға гәрар верди. Бир тәрәфдән Тејмур әскәрләри Чиназла Сәмәргәнд арасында чадыр гурмагда икән, диқәр тәрәфдән Әмир һүсејн Сејһун чајыны кечиб, тәчәвүздә олан дүшмәнләрә гаршы дәстә-дәстә сыраја дүзүләрәк мөвге тутмуш вә вурушмаға һазыр дурмушду.

Нәһајәт, һәр ики тәрәфдән һәмлә вә һүчумлар башланды. Тејмур командасында олан ордунун сағ ганады уста һәрәкәтлә дүшмәни пүскүртмәјә мұвәффәғ олдуса да, Әмир һүсејнин идарәси илә һәрәкәт едән сол ганады јаваш-јаваш дүшмәнә мејдан вермәјә башлады. Бурада јалныз Тејмурун мәһарәти һәрбијјәси вә еһтијатла һәрәкәт етмәси ордуну там позғунлугдан (тармар олмағдан) мұһафизәјә мұвәффәғ олду. Фәгәт бу вурушманын ики тәрәфдә кәстәрдији тәфавүт дәрһал ики сәрдар арасында һәрарәтли ихтилафа баис олду. Бу ихтилаф кет-кәдә шиддәтли дүшмәнчилик вә әдавәт шәклинә дөнүб, ики тәрәфи илләрчә бир-бири илә мұһарибәјә киришмәјә сөвг етди. Узун-узады мұһарибәләр, чәнк вә чедәл давам едиб, ахырда Әмир һүсејнин һәлакы вә ахсаг Тејмурун гәти мұзәффәријјәтилә тамам олду. Бу һадисәнин бир гәдәр тәфсилаты будур: «Чәт»ләрлә мұһарибә давам етдији әснада ики сәрдар арасында ихтилаф баш кәстәрдијиндән бунларын мұттәфиғ әскәрләри мејдани чәнкдә 2000 нәфәр тәләфат бурахыб, өз ихтијарлары илә һәрб сәһнәсини тәрк етдиләр. Әмир һүсејн өз әлиндә галан бир дәстә әскәр илә Сејһун чајынын гаршы саһилинә, өзү-

нүн һөкүмәти мәнәлли олан Сали Сараја чәкилди. Ахсаг Тејмур исә Кәрхијә доғру һәрәкәт етди. Амма «чәт»ләр гәбиләси чәнуба тәрәф ирәлиләјиб, Сәмәргәнди мүнәсирәјә алды. Бурада моғолларын әввәлки илләрдә етдикләрини бир даһа тәкрар едәчәкләринә шубһә јох икән, ичләринә бир афәт кирдијиндән буна вахт ајырмадылар: моғол атлары арасында кечичи бир јара вә илләт пејда олду. Күлли сурәтдә ат тәләфаты баш кәстәрди. Бу сәбәблә ахыртада өзләри дә јайылараг—хурчунларыны арчаларына алараг—чәкилиб кетмәјә мәчбур олдулар. Сәмәргәнддә әһвал белә лазыми шәкил алдығы вахт архадан моғоллар үстүнә мүтғәфиг ордулар һүчүм етсә идиләр, бу әһвал бүсбүтүн башга шәкил алачаг, узаг вахта гәдәр моғолларын һакимијјәт вә нүфузу ғырылачагды. Фәгәт әввәлчә силаһ јолдашы вә дост олан ики сәрдар арасында давам едән ихтилаф вә дүшмәнчилик бу вахт чидди бир дәрәчәј чатмыш вә шиддәт кәсб етмишди. Бундан сонра 767 (1365)-чи илдә ахсаг Тејмур, нәһәјәт, Әмир һүсәјнә гаршы әлдә силаһ олараг һәрәкәт етмәјә мәчбур олду. Тејмур, ејни заманда, чәтләр тајфасынын шималдакы һәрәкәтинин сон дәрәчә бир диггәтлә көзләјирди.

Әмир һүсәјнин һәм мүлк вә дөвләти, һәм дә өзүнә табе олан тәрәфдар вә рәијјәти ахсаг Тејмура гижас едилмәз дәрәчәдә чох вә зәнкин иди. Бунун үчүн өзүнүн һәрби еһтијаж ләваземи вә әскәри сәрмајәси һәр һалда ахсаг Тејмур сәрмајәсиндән артыг олдуғундан Әмир һүсәјн ахсаг Тејмуру һечә сажмагда иди. Бу сәбәблә әввәлчә Тејмура гаршы анчаг бә'зи ихтилаф вә интригалар тәртиб етмәк сурәтилә һәрәкәт етдисә дә, сонрадан Тејмурун бу кими ихтилафлар һижләсинә дүшәчәк бир гуш олмадығыны аңлады вә она гаршы Әмир Муса командасы алтында сечилмиш әскәрләр жөндәриб, Сејһун өвтәсинә салдырды. Фәгәт бу сәрдар Тејмур әскәри илә тутушмагла дәрһал пәришанлығыа дүчар олуб, гачмаға мәчбур едилди. Бундан сонра Әмир һүсәјн өзү Сали Сарајдан һәрәкәт едиб, бүтүн әскәри илә Сејһун чајыны кечди вә чајын өвтә тәрәфиндә «Бетик чәкчәк» (чахчах) дејилән бир мөвгәдә чадыр гурду. Ахсаг Тејмур дүшмәнин дөфәләрлә өзүндән артыг бир гүввәјә малик олдуғуну хәбәр алмагла әввәлчә Кәрхијә вә орадан Бухараја доғру чәкилмәјә гәрар верди. Бундан мөгсәди орада өзүнүн мүтғәфиги олан әһалинин әһвалыны өјрәнмәк вә онлардан нә гәдәр имдадијјә алмаг мүмкүн олдуғуну билмәк иди. Фәгәт бураја кәлиничә Тејмур мүтғәфигләрдән кәләчәк јардымын о гәдәр дә чидди бир тәшәббүсә киришмәјә јетәчәк миғдар олмајаағыны аңлады. Бунун үчүн әввәлчә Әмир һүсәјндән әл чәкмәјә вә гәрби Хорасана кетмәк бәһанәсилә онун тә'гибиндән јахасыны гуртармаға гәрар верди. Амма Әмир һүсәјн дәрһал Бухара үзәринә һәрәкәт едиб, орталыға фөвгәл'адә бир сурәтдә горху салды. Һәр нә гәдәр буранын тачик адында олан бир тағым халгы кеч-

мишдән бир горхаг сифәти илә танынмыш олдуғу һалда, көзәл сурәтдә силаһланыб Әмир һүсәјнә гаршы мејдана чыхдыса дә, әмирин атдылары тәрәфиндән әһатә олундулар вә о гәдәр шиддәтлә сурәтдә дејүлдүләр ки, бунлары артыг јенидән һәрәкәтә кәтирмәк вә һәрбә сөвг етмәк гәтијјән мүмкүн олмазды. Бундан белә Әмир һүсәјн манәәсиз бүтүн Мавәрәннәһр өлкәсинә саһиб олмушду. Фәгәт бу әснада ахсаг Тејмур гәфләт етмәјиб, бүтүн ғыш фәслини мүнәрибәјә тәдарүклә чалышырды. Баһарда ики тәрәф јенә һәрбә киришдиләр. Лакин бу дөфә биз ахсаг Тејмурун һәјрәт едилмәк гәдәр аз¹¹ вә фәгәт дилавәр әскәрлә дәрһал Сејһунун өвтәсинә кечдијини вә орадан дүшмән әскәрләрини јарыб, Кәрхи вә Сәмәргәнддән Дашкәнд јолуна ајаг басдығыны көрүрүк. Бу мүнәрибәдә иштирак едән әскәрләр арасында, хусусән, Тејмурун оғлу Чаһанкир ајрыча бир хусуси мөвгә ишғал едирди. Белә ки, Чаһанкир бу мүнәрибәдә Чәләјир сүләләсиндән олан Кејхосровун иштирак етмәсинә чалышырды. Кејхосров әввәлчә өз ғызыны Чаһанкирә вермиш олдуғундан Тејмурун оғлу буна мүвәффәг олду. Кејхосров бунларла мүтғәфиг олараг һәрәкәт етди вә ахсаг Тејмура имдадијјә әскәри верди. Тејмур бу әскәрин јардымы сажәсиндә Әмир һүсәјн ордусуну тармар едиб, Сејһун чајынын өвтәсинә пүскүртмәјә мүвәффәг олду. Тејмурун әскәрләри Чәјһуна гәдәр һүсәјн әскәрләринин тә'гиб едиб кәлдиләр. Лакин бунун пәришан олан әскәрләри бураја доғру чәкилмәкдә иди. Дүшмән вә рәгиб олан һүсәјнә ағыл вә дәрс олмаг үчүн артыг бу гәләбә кифајәт етмишди. Әмир һүсәјн Чәләјир сүләләсилә иттифаг едән Тејмур гаршысында горхмаға башламышды. Хусусән Чәләјир сүләләси чәтләр тајфасы илә бәрәбәр һәрәкәт едирди. Бу һаллары нәзәрдән кечирән Әмир һүсәјн тәзликлә ахсаг Тејмурла барыш-нәзәрдән кечирән Әмир һүсәјн тәзликлә ахсаг Тејмур чәтләр тајфасынын Мавәрәннәһр өлкәсинин дахили ишләринә гарышмасыны хош көрмәдијиндән өз тәрәфиндән мәммуниијјәтлә барышмаға разы олду. Тејмур һагғында мәдһијјә сөјләјәнләрдән бә'зиләри дејирләр ки, о ики мүсәлман ордусунун бир-биринин ганыны төкмәсинә фөвгәл'адә ачы бир тәәссуфлә бахыр вә бундан икраһ едирди. Бунун үчүн Әмир һүсәјилә барышмағы мәммуниијјәтлә гәбул етди. Лакин һәр нә чүр олурса-олсун, ахсаг Тејмур һәтта јалныз Әмир һүсәјилә мәммун олмајыб, она гаршы Бәдәфшанда үсјан едән тәбәәсини басдырмаг, ихтилалы јатыртмаг үчүн өз әскәри илә јардым белә

¹¹ Ахсаг Тејмур 242 нәфәр дилавәр әскәри илә Әмир һүсәјнин 12800 нәфәринә һүчүй етди. вә ону гачыб дағылмаға мәчбур етди. һалбуки Әмир һүсәјн әскәрләри чох олмагла бәрәбәр Кәрхи галасына истипад едирдиләр. Зира Тејмур әскәрләриндән бир чоху Тејмур башда олмагла кечә илә галаны әһатә едән кәһналадан (кениш хәлдәк иди) бир-бир кечиб ағачлара дырманараг галанын диварына чыхмыш вә орада гаровулу гәтл едиб, мүнәфизә әскәрини орадан говуб чыгармышдылар.

вермәҗә лүзүм көрдү вә бу мәҗсәдлә Сеҗһун һәһрини кечәрәк им-
дад үчүн онун јанына доғру јүрүдү. Һәтта бу ики рәғиб сәрдар
арасында вағе олан барышығы тәҗкид етмәк үчүн икиси бирдән
Кабул үзәринә һәрб сәфәри ачдылар. Бу сәфәрдән биринчи мәҗсәд
Әмир Һүсејн мәмләкәтинин сәрһәдләрини дүзәлтмәк вә тәмин ет-
мәк иди. Лакин булар арасында сүлһ вә достлуг узаг вахта чәк-
мәди. Бир аралыг чәтләр гәбиләси јенидән Чәҗһун (Сыр-Дәрја)
чајынын мәнбәләринә доғру тәчавүзә башлады. Ахсаг Тејмур бун-
лары орадан дәф етмәк үчүн Бәдәфшаны бурахмаға вә бу сәбәблә
Әмир Һүсејн хидмәтиндән чәкилмәҗә мәчбур олду. Камали мүвәф-
фәғијјәтлә моғоллары өлкәдән сүрүб чыхарды. Фәғәт даима дүш-
мәнчилик вә рәғабәтә јол арајан, буну һәтта көрүкләмәкдән кери
дурмајан Әмир Һүсејн јенидән ахсаг Тејмура гаршы әдавәтә баш-
лады. Бу сәбәблә ахсаг Тејмур она гаршы тәкрат силаһа сарылараг
һәрәкәт етмәҗә мәчбур олду. Бу дәфә ахсаг Тејмура әһвал мүса-
идәкар олмушду. Тарихчи Шәрәфәддинни дедијинә көрә, Әмир
Һүсејн командасында һәрәкәт едән дәстә рәисләриндән ән ирәли
кәләнләри, өз сәрдарларынын даими һијлә вә фитнәсиндән сон дәр-
рәчә дилкир вә наразы олдуғларындан Әмир Һүсејни тәрк едиб
ахсаг Тејмур әскәрләринә гошулдүлар. Тејмур Бәлх үзәринә сә-
фәрә кедәркән бунларын ән бөјүкләри бу сәфәрдә иштирак едир-
диләр. Фәғәт бу һалын ән һәғиги сәбәбләри Әмир Һүсејнин интри-
га вә фитнәсидән зијадә ахсаг Тејмурун кетдикчә талә һәрб улду-
зунун парламаға башламасыдыр. Ики рәғибни тәкрат тутушмасын-
да Әмир Һүсејн нә гәдәр гејрәт вә чәсарәтлә гаршы дурдуса
(мүғавимәт көстәрди) да, онун ән сон истинадкаһы олан Бәлх
шәһәри дүшмәҗә вә өзү дә бунунла бәрәбәр Әмир Тејмура тәслим
олмаға мәчбур галыб, чанына аман истәмәк үчүн төвбә вә пеши-
манла, нәһари тәәссүфлә шәһәрдән Тејмурун чадыркаһына кәлди.
Тарихчи Мирхондун дедијинә бахыларса, Әмир Һүсејн өз кунәһ
дәфтерләрини көз јашы илә јумаг, төвбә етмәк үчүн Мәккәҗә һәҗҗ
сәфәринә һазырлашмағы һијјәт етмишди. Ахсаг Тејмур әслиндә
аличәнаб олдуғундан зөвчәји мәһбубәсинин гардашы вә өзүнүн
гајны олан Әмир Һүсејни бағышлады, етдији кунәһларыны, үсҗаа
вә хәјанәтини әфв етди. Фәғәт Тејмурун мәјијјәтиндә олан бир чох
әскәри мәмурлар Әмир Һүсејндән чәкилән әзә вә чәфалары, мүсәл-
манларын дүчар олдуғу фәлакәт вә тәһгираты о гәдәр асан унут-
маға гадир дејилдиләр. Бунун үчүн онун һәјатына сун-гәсд тәш-
кил етмәк фикринә дүшдүләр. Ахсаг Тејмур бу һалдан хәбәр
тутуб, буна гаршы һәрәкәт етди вә гүввәдән фәлә кәтирилмәсинә
имкан бурахмадыса да, нәһајәт, разылығыны верди. Ахырда бинә-
ва Әмир Һүсејн әһвалдан хәбәрлар олараг бир галанын бүрчүндә
кизләндији јердән тапылыб чыхарылды вә гәтл едилди. 771-чи ил
(миләди 1366-чы ил). Бу тарихдә Әмир Һүсејнин һәлакы вағеәси
тамам олду.

Бундан сонра Тејмурун артыг рәғибни галмамышды. Һәтта ха-
риҗи дүшмәнләри, мәсәлән чәтләр белә Тејмурун силаһы илә
узаг кәнарлара атылмыш вә онлардан тәһлүкә зайл олмушду. Бун-
дан долајы ахсаг Тејмур лајиг олдуғу тахта отурмаг, Мавәрәннәһр
сәлтәнәтинин тачыны өз башына гојмаг вә нәһајәт, јалныз исмән
мөвчуд олан бу өлкә һөкмдарыны орадан галдырмаг вахты кәл-
дијини дүшүнмәҗә башламышды. Фәғәт Тејмур өзүнүн бу мәртәбәҗә
ләјағәтини јалныз гурултај нүмајәндәләри тәрәфиндән сечилмәк
сурәтилә тәсдиг етдирмәји вә гануниләшдирмәји арзу едирди. Бу-
нун үчүн Бәлхдә бир «Шураји кәбир» вағе олду. Бу мәчлиси шу-
рада Чағатај дөвләтинин бүтүн бојун мәмурлары, әшраф вә
әјяны вә санр күбар тәбәғәләри, өзү илә силаһ јолдашы олан рә-
ғибләри, рәғибләри һазыр олдулар. Мәчлисдә иштирак едән
мәртәбәрини чүмләсиндән олмаг үзрә бу шәхсләри тарихчиләр зикр
етмишдиләр: Әмир Шейх, Сулдуз сүлаләсиндән — Бајан, Әмир
Улчајту; Хатлан уруғундан Әмир Кејхосров; Дуглат уруғундан
Әмир Давуд; Чәләјир гәбиләсиндән Әмир Сарбуғај; Бәрлас гәби-
ләсиндән Әмир Чаку; Әмир Зиндә Һашим вә с. Мәчлис тамам ол-
дугдан сонра 771-чи илик рамазан ајынын 10-да (1369-чу ил
апрелин 8-дә) ахсаг Тејмур, түрк әнәнәләринә риәјәтлә ағ кечә
(Јулан палас) үзәринә отурдулуб, јухарыја галдырылмыш вә ру-
һани устады олан Сејид Бәркә тәрәфиндән охунан сәлавати шә-
риф вадимәји ләзәмәдән сонра Мавәрәннәһр өлкәсинин әмири
еһлан олунмушдур. Әмир Тејмур бу мәрасимни сонунда өз јахын-
ларына вә рәғибләринә зәнкин һәдијјәләр, ағыр хәл'әтләр бөхш
етди. Өзүнүн шәфғәт вә мәһәббәтлә мүамиләси сәјәсиндә индијә
гәдәр узагда галмыш оланлары да өзүнә чәлб етмәҗә мүвәффәҗ
олду... Бу сурәтлә Сеҗһунун бир јени кәнарында һакимијјәтини
мөһкәмләндириб, сонрадан һөкүмәтин мәркәзи вә пајтахтыны сеч-
мәк үчүн чајын өвтәсини кечәрәк Сәмәргәндә кәлди. Сәмәргәнд
шәһәри Әмир Тејмурун вәфатына гәдәр онун үчүн идарәји дөвләт
ишләриндән вә һәрб сәфәри јорғунлуғларындан динчәлмәк үчүн
бир истираһәт мөканы олду. Бураја Асија дүнјасынын мүхтәлиф
дөвләтләриндән кәтирилән ағыр, гијмәтли гәнимәт вә хәзинәләр
долдурулмушдур.

Әмир Тејмур идарәји мәмләкәти өз әлине алдыгдан сонра бү-
түн-бүтүнә дағылмыш вә узаг мүддәтләрдән бәри сарсылмыш олан
өлкәнин һизам вә тәртибатыны јола салмаг, өлкәдә асајиш вә
интизамы пајдар гылмаг ишләрилә мәшғул олмаға башлады. О нә
гәдәр ислам дилинә тәмиз гәлб илә бағлы диндар вә мөһкәм дин
саһибни олан бир мүсәлман идисә дә, әғвами самияҗ руһуна мувафиг
тәртиб олунан сәнәдә вә еһками шәријјәдән зијадә, түрк-татар
халғынын ичтимам, сияси еһтијач вә мунасибәти ишләриндә Чин-
киз ханын «Јаса» ады илә мәшһур гануннамәси илә мүамилә
едәрди. Бу Јаса түркләрин әјләнчә еһтијачларына даһа мувафиг

сурәтдә тәртиб едилмишди ки, Әмир Тејмур буну Туран јурдунун фәрәсәт вә зәка дәвләти әсәри олараг гәбул едир вә о заманын башга низам вә гәванин мәчлисиңә үстүн сајырды. Буна көрә Әмир Тејмурун нә үчүн Чинкиз ханын Јаса ганунларына гәти риәјәт етмәји тәләб етмәсини аңламаг мүшкүл дејилдир. Хүсусән әлкәсини һәрби тәшкилат вә әскәри гәјда-ганун хусусларында Әмир Тејмур чаһанкир Чинкиз ганунларына сәдагәтлә итаәт вә риәјәт едирди. Бу ганунлары ичра вә мәмләкәтдә имтизам бәрпа етмәк үчүн дәвләт идарәсиндә «түмән ағасы» (он минбашы), минбашы, јүзбашы вә онбашы ады илә бир сыра мә'муријјәтләр вә вәзифәләр тә'сис етди. Сијаси чәһәтдән идарәји һөкүмәт (забитә ишләри) көһнә үсул вә гәјда үзрә бурахылмышды. Јалпыз верки үсулунын һәр нәдәнсә бир дәрәжә Гур'ани Кәрим әмрләринә мувафиг сурәтдә тәртиб едилмәсинә лүғум көрүлмүшдү. Амма мә'муријјәт вәзифәләриндә имтијазлар, рүтбә вә тәвәччүһәт хусуслары, Сарај мәрасими әксәријјәтлә көһнә сүләләләрдә, мәсәлән, сәлчуги вә хәрәзмиләрдә давам едән мәрасимдән истифадә едилмишди. Хүсусән «бәјләр бәји» вә јахуд Мирәломәра» рүтбәси (Авропада кеңералисимус рүтбәсинә бәрәбәрди). Сәлчугиләр тәрәфиндән тә'сис ғылынмыш бир рүтбәдир. Бунун әләмәти мәснәдијјәси (рүтбә нишаны) бәјүк бир ғырмызы бајрагдан ибарәт иди. Амма «түмән ағасы» үчүн нишан олараг туғ истифадә олунарду ки, бу бир овчуна ат гујругу бағланмыш узунча бир сүңкүдән (низәдән) ибарәтдир. Јүзбашынын рүтбә нишаны исә бир нөв тавул, тәбл (литавура) олуб, атлы әскәрин ики тәрәфинә асылмыш олурду.

Мүлкијјә мә'мурлары әкинчиләрә сон дәрәжә әдаләт вә шәфғәтлә муамилә етмәјә, тичарәти мүдафиә вә һимајәт етмәјә борчлу идиләр. Амма һәрби мә'мурлардан әһали үчүн мүкәммәл вә мунтәзәм бир сурәтдә кафи мигдарда әрзаг јетигширмәк тәләб олунарду. Һәр сүваринин өзү илә ики аты, ох габы долу јајы вә оху, ғылынч вә табәри, бичхис (мишары), иллији (сапы) вә 10 дәнә ијнәси, әскәри гәраркаһда һәр 18 нәфәр үчүн бир дәнә чадыр олмасы вәзифәји әскәријјә чүмләсиндән иди. Забитләр исә һәрб үсулларындан ән мәшһур вә мә'лум олан әсас гәјдалары јахшы билмәјә борчлу идиләр. Она көрә ки, бу гәјдалар һал-һазырда өзбәк әскәрләринин, јахуд түркмән сәрдарларынын мә'лумати әскәријјәсинә бир сүбут вә сәбәб олараг гәбул едилмишдир. Ади нәфәр исә гәти низам вә итаәт алтына табе иди ки, бу гәјдаја көрә әскәр мејдани чәшк вә дөјүшдә сәрт, хәшин вә шәчи бир дилавәр олмәглә бәрәбәр, аман диләјән дүшмәнә гаршы мулајим вә һәлим давраһмаға, шәфғәт кәстәрмәјә гадир, Тејмурун дүшмәнләргә тәрәфиндән тәсвир ғылынан бир вәһшәт вә дөһшәт мүчәссимәси дејил, шүчаәтлә бәрәбәр шәфғәт, чәсарәтлә бәрәбәр мулајимәт саһиби олмаға борчлу вә мүкәлләф иди.

Әмир Тејмурун «Түзүкати Тејмур» ганунамәсинә нәзәрән

мәмләкәтин мүлкијјә идарәси мунтәзәм вә кезәл тәшкил едилмишди. Бу идарәнин башында индики баш вәзир вә сәдри әзәм муғабилинә «диван бәји» адлы бир рәиси һөкүмәт тә'јин олунар, она муавин олараг «арч бәји» адлы диқәр бир мә'мур вә дөрд вәзир тә'јин олунарду ки, бунлардан биринчиси торпаг веркисинә, кемрүк вә бач русумуна, полис ишләринә нәзарәт едир; икинчиси әскәрләрин әрзаг вә маашыны; үчүнчүсү ордунун әдәд вә әркаһыны, мирас ишләрини вә дөрдүнчүсү дә сарај мәсарифини идарә едирди. Бәјүк мә'мурлар ганунун әмрләрини јүрүдәркән вә халгдан веркиләр топларкән мүмкүн гәдәр јумшағлыгла, һәлим вә мулајимәтлә һәрәкәт етмәјә борчлу идиләр. Ғырманч (гамчы) истемалы гәтијјән јасаг (мәмну вә гадаған) едилмишди. Бу хусусда Әмир Тејмур өзү «ғырманчы гәдәр тә'сир вә әһәмијјәти олмајан бир вали (губернатор) бу мәснәдә әсла лајиг дејилдир» дејирди.

Әлбәттә, јүз илдән артыг давам едән анарши вә ғырышығлыгдан сонра Мавәрәһнәһр әлкәсинин тәнзим вә тәртиби, хусусән, абадлыг асан едиләчәк бир шеј дејилди. Бунлар јалпыз јаваш-јаваш вә тәдричән ичра олуна биләчәкди. Тејмур ибтидан әмрдән белә мәмләкәтин дахилиндә камилән бир асајиш вә низам бәрпа етмәјә чалышыр вә ејни заманда, харичән әлкәсини кенишләтмәк хусусунда әввәлдән бәсләдији муһарибә арзуларына, шәһәрләр фәтһ етмәк, мәмләкәтләр зәбт етмәк әмәлләринә камилән бир ихтијар вә сәрбәстлик вермишди. Јәни дүшүнчәси кими һәрәкәт етмәјә башлајырды... Әлбәттә, бу хусусда Әмир Тејмур ән ибтида өз әлкәсинә тәчавүз едә биләчәк дүшмәнләрдән хилас олмаға чалышырды. Бу дүшмәнләр дә о заман чәтләр вә моғоллардан ибарәт иди. Бунларын әсл јурдларында гүввәләри камилән сындырылмамыш вә набуд едилмәмиш олдуғундан, онлар Мавәрәһнәһри јенидән зәбт етмәк әмәлләрини бәсләмәкдән кери дурмајырдылар. Бунун үчүн Әмир Тејмур онлар гаршы өзү бир тәчавүзи муһарибәјә башлады. Тејмурун илк дөфә мејдана чыхмасы илә чәтләр 772—(1370)-чи илдә өз ихтијарлары илә Тејмура тәслим олдулар вә итаәт изһар етдиләр. Бундан сонра Тејмур Сәмәргәндә гәјәтди. Лакин бир аздан сонра јени вали (губернатор) Тејмур үсјан едәрәк ихтилал чыхардыса да, өзүнә гаршы Сәмәргәндән көндәрилән ордуја мәғлүб олараг барышығлыг истәди. Лакин Тејмур артыг белә барышмаларла гане олмағ мүмкүн олмәдығыны тәчрүбә илә билдијиндән, көһнә дүшмәнләринә гаршы јенидән муһарибәјә кирмишди. Бунларын торпағындан кечдији јердә раст кәлән һәр шеји јәғма вә гарәт едәрәк, атәшләрә верәрәк бир чох әсир вә гәнимәт әлдә едиб кери дөндү.

Бу һадисәдән дөрд ил кечдикдән сонра чәтләр тајфасынын әмири олан Гәмәрәддин «Куктәпә» әтрафында күлли әскәр топлајыб, Әмир Тејмуру јенидән һәрбә дө'вәт етди. Бу мејдана Әмир Тејмур

Фөвгәл'адә күчлү, бир орду илә кәлдијиндән тәкрар дүшмәнләрини тармар етди. Чәт ордусу позгунлуға кирифтар олуб, пәришан вә пәракәндә галды. Гәмәрәддин өзү анчаг мејдани һәрби вә орду бурахыб гачмаг сәјәсиндә чаныны хилас едә билди. Фәгәт һәр нә гәдәр тәк башыны өлүмдән гуртармаға мүвәффәг олдуса да, бүтүн хәзинәсилә бәрәбәр һәрәмханасы Әмир Тејмурун әлине гәнимәт вә әсир дүшдү. Һәрәмханада Гәмәрәддинни Дилшад аға исминдә көзәл вә дилбәр бир гызы вар иди. Әмир Тејмур өз рәгибләрини аилә јахынлығы (гәрәбәти сәһријә) вә гардашлыг мәнәббәти вәситәсилә өзүнә чәлб едиб, ирәлидә онларын дүшмәнә һәрәкәтинә вәситә бурахмамаг истәди. Бу мөгсәдлә Дилшад ағаны никаһлы зөвчәләри сырасына гәбул етди. Лакин бунула мөгсәдинә һасил олмады. Тејмурун әсл мөгсәди Чағатај сәлтәнәтинин шәрг һиссәсини өзүнә гошмагдан ибарәт иди. Лакин бу мөгсәд анчаг ораја бешинчи һәрб сәфәри ачдыгдан вә Гәмәрәддин камилән пәришан олуб, өлкәсиндән гачдыгдан сонра әлдә едилди. Гәмәрәддинни гачмасы 778 (1376)-чы илдә баш вермишдир.

Чәтләр гәбиләси тәрәфиндә әһвал белә давам едиб кетмәкдә икән, бу аралыг Әмир Тејмурун нәзәр-диггәти башга тәрәпләрә, хусусән Харәзм тәрәфләринә јөнәлмишди. Тејмурун бу өлкәдә тәғтиб етдији сјасәт артыг мұһафизә олмајыб, тәчавүз, илһаг вә истила сјасәти иди. Бундан башга мұһарибәјә о өзү байс олду. Бунун үчүн Әмир Тејмур белә сахта бир һижлә вә бәһанә ујдурмушду: «Букун, «Кәтә» вә «Хивук» ады илә¹² мә'лум олуб, гунфурат сүдәләсиндән Һүсејн Суфи әлиндә олан өлкәләр вә һәтта бүтүн Харәзм мәмләкәти бүтүнлүклә Чағатај дөвләтинин бабадан галма ирси вә гануни бир һиссәси иди. Инди бундан башга Һүсејн Суфи јухарыда ады чәкилән торпаглар бәдәлине олараг Әмир Тејмура хәрәч вермәлидир (чәзијјәгозар—Данникъ). Бу иддиасыны даһа күчлү вә мүәссәр гылмаг үчүн Һүсејн Суфи нәздинә елчи олараг Тавачи Әлгәмәни кәндәрди вә бунун вәситәсилә өз тәклифини билдирмәји әмр етди. Лакин бу тәклифә чаваб олараг Һүсејн Суфи Әмир Тејмура сөјләмәк үчүн елчијә «Мән өлкәми гылынчла фәтһ етдим, ону мәним әлилдән јалныз гылынчла алмаг мүмкүн олур» деди. Һүсејн Суфинин бу тәрәдәки чавабы мәғрур вә хошәнаис Тејмуру гејзә кәтириб, дәрһал ону силаһа сарылмаға мәчбур етди. Әкәр бурада «Кеш» бөјүкләриндән Шејх Чәләләддин мәсәләни силаһла јатыртмаг чарәсинә киришәчәјини тәклиф етмәмиш олса иди, Әмир Тејмур бир дәгигә дајанмадан Харәзм үстүнә һәрб сәфәри ачагачды. Буна бахмајараг, сүлһпәрвәр Чәләләддинни бу бабдакы мұдаһиләси дә ағибәт кар етмәди. Ики тәрәфдә ачылан ихтилафа бунун вәситәчилији чарәсәз олмады. 773 (1371)-чи ил илк баһар, Әмир Тејмур кәсәрәтли әскәр топла-

јыб, Харәзм үзәринә тәчавүзә башлады. Тејмурун бу сәфәри, һәр нәдәнсә, Һерат мәлики (падшаһы) тәрәфиндән тәгдир вә тәбрик едилди. Һөкмдар хусуси бир сәфарәт вәситәсилә Тејмура салам-намә вә «көк ат» ады илә шәрг әдәбијјатында шәһрәт алан гијмәтдар бир ат һәдијјә кәндәрди.

Сәфәрин јолу Бухара архасындан, чөл ичиндән кечдијиндән бөјүк зәһмәт вә мүшкүлата гатланмағы ичаб етдисә дә, ахырда «Һезар әсб» чәварында олан «Кәтә» шәһәри узун вә чәтин мұһасирәдән сонра зәбт олунду. Бундан сонра Әмир Тејмур Һүсејн Суфинин игамәткаһы вә пајтахты олан Харәзм тәрәфинә сәфәр етди. Бу шәһәр Хатлан гәбиләсиндән олан Кејхосровун хәјанәтинә бахмајараг, узаг мұһасирәјә давам етдисә дә, харәзмиләр мұһасирәни јарыб, әмәлијјати һәрбијјәни ачыг мејдана кечирдиләр вә ахырда мәғлуб олуб, шәһәри Тејмура тәслим етдиләр. Һүсејн Суфи өзү шәһәр мұһасирә һалында икән вәфат етмишди. Бунун јеринә кечән гардашы Јусиф Суфи дәрһал Әмир Тејмура сүлһ бағлајыб, һәрбә хитам верди Әмир Тејмур ики һөкүмәт арасында иттифаг бағламаг вә бу иттифагы даһа мөһкәм етмәк үчүн оғлу Чаһанкирә Јусиф Суфинин әмизадәсч олан шаһзадә көзәл Севими (Севин чәмалы)¹³ вермәји тәләб етди. Јусиф Суфи бу тәләби бөјүк бир мәмнунијјәтлә гәбул едәрәк Севими Чаһанкирә вермәји вәд етди.

Әмир Тејмур бу сәфәринин мүвәффәгијјәтлә тамам олдасындан сон дәрәчә хошнуд вә мәмнун олараг Харәзми тәрк едиб, Сәмәргәндә доғру јолуна рәван олду. Фәгәт Әмир Тејмур Харәзмдән гәјыдан кими, Јусиф Суфи азғын вә чапғын Кејхосров Хатланинин вәсвәсәсинә ујараг, шаһзадә Севими Чаһанкирә вермәкдән имтина етди. Һәтта јалныз бунула да иктифа етмәјиб, Тејмура гаршы силаһ белә галдырмаға гәдәр чүр'әт етди. Бу һал Тејмуру тәкрар Харәзм үстүнә јүрүмәјә мәчбур етдијиндән 774 (1372—)-чи илдә Јусиф Суфијә гаршы мұһарибәјә киришиб, кәмәли мүзәффәријјәтлә ону тамам етди вә шәһзадә Севими бөјүк вә гијмәтдар бир чәһазларла оғлуна никаһ етди. Бу издивач мұнасибәтилә Сәмәргәнддә гурулан тој шәнликләри фөвгәл'адә парлаг вә тәнтәнәли олду. Лакин бу шәнликләрдән јалныз ики ил кечсә дә, Сәмәргәнд вә Харәзм арасында әгд олуан сүлһ вә иттифаг мұғавиләси позулду. Әмир Тејмур бу сәбәблә үчүнчү вә бир аздан дөрдүнчү сәфәр олараг Харәзм өлкәсинә тәкрар мұһарибә ачмаға мәчбур олду. Јенидән вуршмалар башланды. Фәгәт бу дөрдүнчү сәфәри мұһарибәти әс-насында Јусиф Суфи ики тәрәф ордусунун ганлы вурушда тәләф олдуғуну көрүнчә гәрибә бир «тәдбир» дүшүндү. Ики мүсәлман ордусу тәләф олачағындан Тејмурла јалныз өзү тәкбашына мұбаризә етмәк фикринә кәлди вә бу хусусда Әмир Тејмура бир мәктуб јазыб, «кәчәба, нә вахта гәдәр ики кишидән өтәри бәшәр бу дүрлү бәла вә әзаблара дөзмәли? Кәрәк-үмумијјәтлә бәшәријјәтин вә кә-

¹² Букунү Хивәни кечмиш замандакы адыдыр. Бу кәлмә јени түрк дилиндә олса да, сәлчугиләр заманында мәчәси мә'лум дејилди.

¹³ Индики тәләффүзү «Сујун» (Сијун) сурәтиндә јазылыр ки, кәһнә түркчәдә «мәнәббәт» вә «чәмал» мә'насындадыр.

рак хүсүсүлэ мэмлэкэтиминин асајиш вэ сээдэти бу ики кишинин өзлэри мејдана чыхыб јарышмасы, бэхт вэ сээдэтлэрини тэкдэн-тэк өз күчлэри илэ газанмага чалышмасыны тэлэб едир» деди. Эмир Тејмур бу тэклифдэн фөвгэл'адэ мэмнун вэ шад олду. Тејмурун эмиси олан Сејфэддин Бэрлас¹⁴ һэр нэ гэдэр она нэснһэт едиб, бу тэклифи рөдд етмэји вэ јалныз дүшмэнин кејфинэ бахараг һөја-тыны тәһлүкөјө атмамагы төвснјјэ етдис дэ, Тејмур белэ нэснһэт-лэри ешитмэк белэ истәмэди. Өзү биринчи олараг көрүш (мүба-ризэ) мејданына чыхды вэ јүксэк сэдэ илэ Јусиф Суфини мүбариз-эјө дэ'вэт едиб, мејдан охуса да, Јусиф Суфи ортаја чыхмага чүр-өт едэ билмэди. Тејмурун чөсәрәтиндэн горхдугундан өз һәрәкә-тинэ пешиман олараг мүһарибәни гүввәји әскәријјэ илэ битирмэк гәрәрына кәлди. Нәһәјәт, гәти сурәтдә пәришан вэ тармар олараг Харәзм галасына чөкилди. Тејмур әскәрлэри тәрәфиндән мүһасирә-јө кирифтар галараг 781 (1379)-чи илдә гала ичиндә вәфат етди. Бу мүзәффәријјәт сонунда һесабакәлмәз хәзинә вэ дәвләт Эмир Теј-мура гәнимәт олду. Эмир Тејмур бу хәзинә вэ гәнимәтлэри бир чох әсир данешмәнд вэ һүнәрмәндлә бәрәбәр Кешә кәтириб, бу күнүн хатирәсинә бир нишан, бир абидәји мүзәффәријјәт олмаг үзрә мөһ-төшөм сарај бина етдирди. Бу бинаны инша едәркән Харәзмдән әсир кәлән һүнәрмәнд вэ сәнәткарлар иштирак вэ усталыг едирди-ләр. Эмир Тејмур өзү бу гыш Кешдә галыб, сәфәр јорғунлуғларын-дан истираһәт едир, шәнликләр кечирирди.

Бу заманларда Тејмур, һәгигәтән, јорғун иди. Лакин гајны вэ рәгиби олан Эмир һүсәјнлә мүбаризәјө давам етмәк, гәләбә чал-маг вэ сонрадан өлкәнин шәрг шималындан чаг вэ моғоллары сү-рүб чыхармаг ишлэри Эмир Тејмурдан фөв'гәладә бир зәһмәт вэ гејрәт сәрф етмәји, дамирчәсинә дөзүм вэ тагәт кестөрмәји тәләб едирди. Амма гәрби Харәзм дүшмәнлэри илэ мүбаризәни давам етдириб, нәтичәдә мүвәффәгијјәт газанмаг бундан сонра даһа мүш-күл вэ үәтин бир мәтләб иди. Чүнки һәр ики бәрәдәри суфи (һү-сәјн вэ Јусиф) өз өлкәләриндә олан әскәри гүввәдән башга, бир да-һа гыпчаг ханын гүввәсинә истинад едир вэ ондан имдад алырды-лар. Гыпчаг ханы дикәр тә'бирлә Чучи дәвләти дедијимиз «Алтуи орду» һакими иди. «Харәзм» вэ «Сарај» әмирлэри Тејмура гаршы чохдан бәри кизли бир итифаг тәшкил етмишдиләр. Лакин бун-лардан биринчисинин, јә'ни Харәзмин мөһв вэ һәлакы, һеч шүб-һәсиз, агнбәтдә «Сарај»ын һәлакына сәбәб олачагды. Буна көрә Эмир Тејмур Харәзмдән гәләбә илэ гајытдыгдан вэ Бүтүн Орта Асијаны өз һакимијјәти алтына кечирдикдән сонра, јалныз бу гә-дәрлә гәнаәт етмәси шүбһәли иди. Тејмурун мэмлэкәтинин јалныз Сејһун илэ Чөјһун чајы арасында сыхылыб галмасына разы ол-мајачагы, бу мэмләкәти өз амали чаһанкиранәси үчүн аз көрөчө-ји вэ бу сәбәбдән чәнкавәр сифәтилә өзүнә бир нүмунә итхаз ет-

¹⁴ Эмир Тејмур бу гэдәр һөјәчанланмышды ки, Сејфәддинә «гејрәтсизлијә дэ'вәт едирсәни!» дејә тәкдир белә бәјән етди.

дији Чинкиз хан излэри илэ һәрәкәт едәчөји ашкар вэ мә'лум иди. Әввәлчәдән башлајыб, тәлә улдузу јүксәлмәјә давам едән вэ пар-даг бу тәлә илэ бүтүн Туран јурдуну өз итаәти алтына алан Эмир Тејмур, һеч шүбһәсиз, чидди бир чаһанкирлик севдасына дүшә би-ләчәкди. Вагәән әкәр Тејмурун силаһынын әтрафа јайылмыш шан вэ шөһрәти өзүнә гаршы һәсәд едәнләр вэ дүшмәнләр төрәтмәниш олса иди белә, онун бу кими чаһанкиранә снјасәтини һағлы кәс-тәрәчәк сәбәбләр аз дејилди. Һәм, һәгигәтән, Эмир Тејмур өзүнүн хатиратнамәләриндә бу һаллары тәкрар-тәкрар олараг «Әкәр бир мэмләкәтдә зүлм вэ истибад күчләнирсә, о һалда асајиш вэ әм-нијјәти үмүмијјә намина бу кими зүлм вэ истибадын көкүнү газ-маг, о мэмләкәтә һүчүм етмәк һәр кәсин вәзифәји инсанијјәсидир. Мүзәффәр вэ галиб олан бир чаһанкир, зүлм вэ тәзјиг алтында инләјән һәр миләти залым вэ гәддар мүстәбидин әлиндән хилас ет-мәјә борчлудур. Бу нөгтеји-нәзәрдән бахыб һәрәкәт едәрәк, мән Хорасаны фәтһ етдим: Фарс, Ираг вэ Шам (Дәмәшг) мэмләкәт-ләрини зүлм вэ чәбрдән тәмизләдим» дејә јухарыдакы сәбәблэри бир дәрәчә бәјән едир. Онун тәрчүмәји-һалыны јазан шәхсин шәһә-дәт етдијинә көрә, Эмир Тејмур өзү дәхи «чәнаби-һәгг бир олдуғу кими, падшаһ да бир олмалы, шөһрәт вэ шәһи мүһиби олан бир һөкмдар һүзурунда чаһан нәдир?» демәкдән өзүнү сахламамыш-дыр. Чаһанкир олмаг үчүн Эмир Тејмур ләшкәрбәрликдә малик олдуғу бөјүк дүһәји әскәрсиндән вэ габилијјәти затијјәсиндән баш-га бир чохмүһарибәләрдә гајнамыш вэ тәчрүбә көрмүш, ејни за-манда, әмирә кор-коранә итаәт етмиш олан әскәрләрә, буну мү-насиб вэ мүгтәдир сәрдарларә малик иди. Хүсүсән, Тејмурун бај-рағы алтында топланан әскәрләр һәрб чархынын һәр дөнүмүндә, һәр саатында, һәтта ән мүшкүл дөгигәләриндә белә она силаһ јол-дашы вэ чәнк јолдашы идиләр. Амма Чаһанкир Бәрлас, Сејфәддин Бәрлас, Ағбуға, Осман Аббас, Мөһәммәд Султан шаһ, Гумари, Та-бан Баһадур, Әрус Буға, Пир һүсәјн Бәрлас, Һәмзә, Эмир Муса-нын оғлу, Мөһәммәд Газан, Сариф Әткә вэ Мүзәффәр Учкар кими тәчрүбәли забитләр бир чох мүһарибә сәфәрләриндә чәкичләниш, каһ Тејмурла бәрәбәр, каһ оға гаршы олан мүһарибәләрдә гај-нашыб чәликләнишдиләр. Беләликлә, Тејмурун чаһанкирлик план-ларына Асијанын о заман башдан-баша бир анарши ичиндә олма-сы вэ Түркистанын чәнкавәр бир руһ саһиби олмасы зәмин ја-ратмыш, мүвәффәгијјәт әсасларыны һазырламышдыр. Моғоллар сәлтәнәти јыхылдыгдан сонра дәвләт бирлији вэ бу сәјәдә һасил олан гүввәт бирлији галмамыш, бундан башга мэмләкәти мүһафи-зә иғтидары төмәән зайл олмушду. Бу үздән төрәјән бир чох һө-күмәтчикләр өлкәни гарәт вэ тадан едәрәк зәифләтмиш, бир-бир-ләринә арха олуб имдад верәчәк јердә бунун әксинә һәрәкәт едә-рәк бири дикәрини камали вәһшәт вэ шиддәтлә әзмәјә чалышмыш-ды. Буну үчүн бир тәрәфдән тәшәббүс, дикәр тәрәфдән тәлә руһу илэ руһланан Тејмурун дәмир әлләри Иртыш чајындан Ганга гә-

дәр вә Гоби сәһрасындан Мәрмәрәјә гәдәр јайылмыш бир сәлтәниә-ти әзимә тә'сисинә гәдир олду...

Бураја гәдәр биз Тејмурун доғма јурдунда ичра етдији әф'ал вә һәрәкәтини бир дәрәч тәфсилән бәјан еләдик. Индидән сонра онун даһа ирәлидәки истилачы сәфәрләрини зикр едәчәјик. Тејмурун бундан сонра төрәтдији һадисәләр Мавәрәннәһр тарихинин ән шәһли бир дөврәсини тәшкил едирсә дә, фәгәт мүхтәсәр бир әсәрдә буну бүтүн тәфсиләти илә шәрһ вә бәјан етмәјә имкан јох-дур. Бунун үчүн һәр вағеәни тәфсилән изаһ етмәкдәнсә, онун һәр биринин нәтичәсини мүхтәсәрән зикр едиб кечмәк даһа мүвафиг олар. Хүсусән вағеәләрин тәфсиләти тарих мütалиәси һәвәскарла-рына әввәлдән белә мә'лум олан мәнбәләрдән иғтибас едилмиш ол-дугундан бу хүсусда тәфсиләта киришмәк мүнәсиб олмаз¹⁵.

Әмир Тејмурун Орта Асија харичиндә зәбт етдији торпағлар-дан биринчиси Чучи сүләләсинин шимал төрәфләриндә вағе олан торпағ иди. Бу сүләләнин ханлары өз араларында бир-бири илә вурушуб гырылдығы сыраларда Чаһанкирин интигам сүнкүсүнү өз әлләри илә өз үрәкләринә сапладылар¹⁶, ибтида гүввәтли Әрус хан төрәфиндән атасынын тахтындан дүшүрүлән Тохтамыш хан гардашлары илә мүһарибә етмәк үчүн Тејмурун мүавинәтинә сы-ғынды. Бу заманлар 777 (1375)-чи илдә Әмир Тејмур моғоллара гаршы сәфәр тәдарүкүндә иди. Чучиләр арасында давам едән бу низа вә ихтилаф Тејмур үчүн хош көрүлмүш вә онун төрәфиндән мәнмунујәтлә гаршыланмышды.

Тохтамыш ханын она сығынмасыны (илтимасыны) достанә бир сурәтдә мәнмунујәтлә гәбул етди. Тохтамыш бурадан Сәмәргән-дә кәтирилиб, өзүнә бир чох һәдијјә вә бәхшишләр верилди, һәтта Түркүстанда ики гәзә (округ) тәшкил едән Утрарла Сарбан вила-јәти бир нөв пај олараг она верилди. Һәлә бурада о өзүнүн рәғиб-ләринә гаршы мүдафиәдә ола биләчәк бир мөвгедә иди. Чүнки, Тох-

¹⁵ Тејмурун төрчүмеји-һалына анд Авропада мә'лум олан әсәрләр чүмләсин-дән бунлар зикр едилмәлидир:

1) Шәрәфәддин Әли Јәздинин фарсча јаздығы китабы. Бу франсызчаја көзәл сурәтдә төрчүмә едилмишдир. Шәрәфәддин һәр нә гәдәр Тејмурун мәддаһы ол-мушса дә, јенә онун һәјәти, әф'ал вә һәрәкәти һаггында гиймәтдәр вә мүфәссәл мә'лумат мејдана гојмушдур. Фарсчадан төрчүмәчиси франсыз шәрғшүнасларын-дан Пти де-ла-Круадыр.

2) Тејмурун һәјәти һаггында Мирхондун инквилсчә төрчүмә олунан һека-јәси. Бу китаб 1821-чи илдә Давид Прејс төрәфиндән «Тарихи ислам» китабында төрчүмә олунмушдур.

Мирхондун мә'луматы анчаг Шәрәфәддинин копјасыдыр.

3) Һаммерин «Мәмләкәти Османијә тарихи» әсәри.

4) Малколмун «Иран тарихи».

5) Дайлын «Мисирдә Аббасиләр хилафәти» (Чилд 2)

6) Дербелонун «Шәрғ китабханасы».

¹⁶ Әсидә «Мәңгү Тохтамыш» демәкдир, еләләбәд «гаим, бағи» демәкдир.

Орта Асијада сәјаһәт едәрәкән мәнмилә һәмраһ олан бир һачы јалһыз тәәссүби-дини сангәсила «Тохта» адында олан оглуну јенидән «бағи» дејә тәсмијә етмиш-дир.

тамыш ханын рәғибләриндән бири она гаршы оглу Тохта Гајаны көндәрмиш вә күлли бир орду илә ону тә'ғибә мәчбур олмушду. Фәгәт Тохтамыш хан ону тә'ғиб едән ордуја гаршы мүһарибә ач-дыса дә, ики дәфә киришдији тәшәббүсдән сонра камилән пәришан едилди. Мејдани чәнкдә бир нечә јердән јараланыб, јарымчылнаг һалында үчүнчү дәфә олараг Әмир Тејмур һүзуруна гачыб көмәк истәди. Бу һалда Әмир Тејмур о заман Түркүстанын халг адәтлә-ринә көрә «мүсафирпәрвәрлијин һаминә олараг Тохтамышы мү-дафиә үчүн Әрус хана гаршы мүһарибә белә е'лан етди. Фәгәт бу һәрб сәфәри дахи истәнилән нәтичәни вермәди. Зира һәр шејдән мәһрум вә бош сәһра ичиндә давам едән сојуглуг вә јағмурдан до-лајы, мүһарибәјә гәти сурәтдә киришмәк мүмкүн дејилди. Бу сә-бәблә ики дүшмән ордусу бир нечә ај гаршы-гаршыја кәләрәк һә-рәкәтсиз кечди. Амма 778 (1376)-чи илин баһарында Әмир Тејмур јенидән бир орду тәртиб едәрәк сәфәрә чыхдыса дә, бу заман артыг гаршыда вурушачаг дүшмән галмамыш, Әрус хан өзү вә оглу Тох-та Гаја да вәфат етмишди. Бундан белә Тохтамыш хана гаршы рә-ғиб олараг јалһыз Әрус ханын кичик оглу Тејмурмүлк галмышды. Мә'лум ки, бу јалһыз өзү мүттәфиг ордулара гаршы дура билмә-јәчәкди. Бунун үчүн Әмир Тејмур төрәфиндән Гаратал чәварында едилән бир һүчумда мәғлуб вә пәришан олараг ахырда өзү дә әсир дүшдү вә Тејмур төрәфиндән өлүм чәзасына мәнкум едилди. Бун-дан сонра Тохтамыш артыг ајаға галхмыш вә гүввәт топламыш-ды. Буна көрә өзүнүн мүзәффәрәнә сәфәрләринә давам етмәјә баш-лады. Һәтта кет-кедә сыра илә бүтүн гыпчаг ханлығыны истила етди. Мамај ханы мәғлуб едәрәк 786 (1384)-чы илдә Русијанын дахилинә гәдәр сохулуб, Москваны атәшә верди. Тохтамыш хан бу мүзәффәријәтләрилә сәрмәсти гүрур олараг, нәһајәт, әввәлчә өзүнү һимајә тәһтинә гәбул едән Әмир Тејмурун јахшылыгларыны белә унутду. Она гаршы борчлу олдуғу шүкрәнәни әдә едәчәк јер-дә Тејмурун өзүнә һүчүм етмәк үчүн 789 (1387)-чу илдә Хәзәр дө-низинин гәрб саһили вилајәтләринә кәлиб кирди¹⁷. Бунун көстәрди-ји әдабазлыг вә һәрәкәт бүтүн-бүтүнә чаһанкиранә иди. Амма Тох-тамыш ханын бу һәрәкәти әснасында Әмир Тејмурун оглу Миран-шаһ Тохтамышы тә'ғиб үчүн Күрүн өвтәсинә сәфәрә чыхды вә Тох-тамышын ордусунун пишдары бурада тармар едилди. Өзү, сағлам ғалан әскәрләрилә гачараг чәкилди. Әмир заһирдә өзүнү бу гәдәр-лә гәнаәт едәрмиш кими көстәриб, Тохтамышла сүлһ бағламаға белә разы олду. Фәгәт һәгигәт һалда Тејмур буну анчаг бир фүрсә-ти мүнәсибә кәлмәк илә бүтүн ачысыны чыхармаг үчүн етмишди. Һәм вағеән белә олду: Әмир Тејмур 791 (1389)-чи илин гыш фәс-

¹⁷ Һаммер өзүнүн «Алтын орду тарихи» әсәриндә Тејмурла Тохтамыш ара-сындакы әдавәтин сәбәби олараг чағатај сүләләсиндән Әмир Газанын һәфиди шаһзада Султан Һүсәјини е'дам чәзасыны бәјан едир. Фәгәт Һаммер Әмир Газа-ны чағатајлы олмадығыны унутду. О, моғолларын гаты дүшмәни олан бир түрк иди.

линдә атларын дөшүнә гәдәр варан дәрин гар табәгәси ичиндә Сәмәргәнддән һәрәкәт едиб, Чейһун саһилиндә Тохтамыш тармар етди вә кәлән баһар бу чајын икинчи саһилиндә Тохтамыш хана икинчи бир һәзимәт зәрбәси ендирди. Лакин онун гејз вә әнфәалы јалныз бу гәдәрлә гәнаәтјаб олмурду. Бунун үчүн о, 793 (1391)-чү илдә мүнтәзәм вә мүкәммәл силаһларла мүсәлләһ бөјүк бир орду илә һәрәкәт едиб, Тохтамыш ханы өз торпағында кизләнмиш олду-гу јердән ахтарыб чыхармаг вә она даһа мүдһиш зәрбә ендирмәк тәшәббүсүнә киришди. Фәгәт башдан-баша гумлуг вә боцлуг сәһрасындан кечирилән бу сәфәр ағыр вә чәтин иди. Сибириң чәнуб чөлләриндә алты һәфта сүрүнәрәк сон дәрәчә јорғун дүшүб әзилдиләр. Бу сәфәр вә сәјаһәт өзүнүн ағырлыг вә чәтинлији чәһәтиндән һеч әксиксиз јүксәк дағлары ашараг, тәпәләри кечәрәк ичра олуан сәфәрләрлә бир дәрәчәдә мүшкүл вә мәшһур бир сәфәр иди¹⁸. Бу гәдәр узун сәфәрдән вә ачлыгдан безар олмуш Әмир Тејмур әскәрләри дүшмәни арамагдан артыг јорулмушдулар. Нәһајәт, мајын әввәлиндә ону Јајыг (Чајыг—Урал) чајынын јашыл саһилләри бојунда истираһәт етмәкдә икән ахтарыб тапдылар. Дәрһал ики тәрәфдән бир сыра сүвари чарпышмалары вагә олду. Бу чарпышмалар парлаг кечдиләр. Сонра һәр ики тәрәфин пијада вә сүвари әскәрләри ишә киришди. Үч күн вә үч кечә фәсиләсиз чәнк вә роға давам етди. Дүшмәнләрин һәр икиси бу мејданда харүгәјә шүчаәт әсәрләри кәстәрдиләр. Нәһајәт, Тохтамыш хан өзүнүн әгрәба вә гардашлары тәрәфиндән вагә олан бир хәјанәт нәтичәсиндә мәғлүб олуб, ордусу тармар едилди, өзү дә бир фүрсәтлә гачыб чаныны гуртара билди. Лакин Тејмур ону говмаға киришиб, ох атымы кими дәншәтли бир сүр'әтлә тәғиб едәрәк Русијанын дәринликләринә, һәтта Москваја гәдәр сохулду. Әкәр Мавәрәnnһәр гәһрәманы бу дәфә еһтијаткаранә һәрәкәт едиб, Москва дарвазасы гаршысында дајанмамыш олсајды, о һалда тарихчи һобинонун дедији вәчһлә, бу шәһәри (Москваны) Тејмура гаршы јалныз «Әз-раји мүгәддәсә»нин мө'чүзәкар тәвири (әганим Мәрјәм) һимајәт едә билмәси шүбһәли иди. Јә'ни Москва дәхи Тејмурун зәрбәләри тәһдиди алтында гала биләрди. Фәгәт белә һәрәкәт етмәди. Өз мүлкүнә гајытмағы саваб көрдү.

Бу сурәтлә Әмир Тејмур он бир ај сәфәрдә кечириб, агибәт бөјүк бир күруһ тәшкил едән әсирләр, шималын гијмәтдар кәзинә вә чәһазларындан ибарәт кәсәрәтли гәнимәтләрлә өзүнүн мәғамн һөкүмәтинә (пәјтахтына) овдәт етди. Тејмурун кәтирдји әсирләр зүмрәсиндә Тохтамыш ханын һәрәми вә аиләси дә вар иди. Тејмур артыг Чинкиз мәмләкәтинин ән бөјүк үч һиссәсини өз һакимијәти алтына кечирмәк мүлаһизәсилә өзүндә бир гүрурлуг пәјда етмиш.

¹⁸ Тејмурун ордусу иглим вә һаванын шиддәтиндән бир даһа узак сүрмүш олан ачлыг вә саир мәһрумијәтләрлә јорулмушду. Булар күндәлик азуғә олмаг үзрә аңчаг бир чанаг буламач јемәклә иктифа едирди. Буна көрә сәфәрә давам етмәк јалныз әтрафда бә'зи «овламалар» етдикдән сонра мүмкүн иди.

ди. Онун үчүн бундан сонра зәбт едиләчәк јалныз мәмләкәтин ди-кәр һиссәләри, хусусән Иран, Әрәбистан өлкәләри вә һиндистанын бир гисми галмышды. Фәгәт бир кәрә шимал вә шәргдә ишини белә дүзәлтдикдән вә архасыны бурада тә'мин етдикдән сонра Тејмурун артыг нәзәрләрини чәнуба доғру чевирәчәјинә шүбһә јох иди.

Дикәр чәһәтдән һәгигәт һалда Тејмур һәмин фарс дилиндә сөјләјән милләтләрин торпағыны, Хорасан вә Шимали Ираны Тохтамыш хан муһарибәсиндән чох-чох әввәл зәбт етмишди. О 782 (1380)-чи илдә белә өз оғлу Мираншаһ Мирзәни бир нечә мүгәдир вә мүмтаз сәрдарла бәрәбәр Хорасанын зәбтинә көндәрмиш, бир аз-дан бу чәсур вә шәчи оғлунун силаһы илә ачылан јолларла өзү сәфәрә чыхмышды. Бурада јени чаһанкир гаршысына чыхан ики сүлалә илә бирдән муһарибә етмәк мәчбуријјәтиндә галды. Булардан бири шималда Сәрбедаријан сүлаләси¹⁹ вә дикәри чәнубда күрд гәбиләси иди.

Әмир Тејмур гүввәсинин зәиф вә кифајәтсиз олдуғу заманлар Сәрбедаријан ханеданы илә јалныз еһтијатла вә сијасәтлә кечин-мәјә мүвәффәг олуб, араны дүзкүн сахлаја билди. Фәгәт һал-һазырда исә онун гүввәси үстүн олдуғуну артыг Сәрбедаријан сүлаләси өзү дәхи е'тираф едирди. Амма күрд сүлаләсинә гаршы гәһрәман Тејмур өмрүнүн кәңчилијиндән бәри мубаризә илә кечирмишди. Бунларла мубаризә Тејмур үчүн асан дејилди. Зира күрд сүлаләсинин рәис олан Гијасәддин Мирәли өз мүгәддәрәтины түрк чаһанкиринин лүтф вә мәрһәмәтинә тапшырмагдан зијадә, ғылынч ағзына тәслим етмәјә гәрар вермишди. Бундан долаји о өзүнүн чәнуба һиндукуһ сәртләриндән вә шимала Мүрғабдан шаһ-руд сәһрасына гәдәр јајылан дәвләтинин истиглалыны сон дәрәчә гејрәт вә фәдакарлыгла мүдафијә гијам етди. Лакин онун бүтүн бу гејрәтли мубаризәси һәгигәт һалда јалныз өлүмлә пәнчәләшмәкдән ибарәт иди. Ахырда шиддәтли бир дејүшдән сонра онун пәјтахт һөкүмәти олан һерат шәһәри сүгут етди вә ондан сонра нөвбә илә дикәр шәһәрләри, мәсәлән, Кабушан, Тус, Нишапур вә Сәбзәвар өз ихтијарлары илә шәһәрин дарвазасыны ачдылар. Зира бунлар бир күмә јанғын хәрәбәсинә, бир сәнкзари чәнк вә атәшә дөнүб кетмәкдәнсә Тејмурун ордусуна гәраркаһ олмағы она тәрчиһ етдиләр. Әмир Тејмур бу сурәтлә гәләбә чалараг Хорасан вә Әфғаныстаны, Систан вә Бәлүчистаны өз итаәтинә алдыгдан сонра 788 (1386)-чи илдә артыг Әрәбистан үзәринә вә фарсларын әсл

¹⁹ Моғол истиласындан сонра Хорасанын шәрги шималында һакимијәт газанан бу сүлалә ән әсл Ираг тәрәфиндән Мүәссис (рәис) Шәрәбаддин адлы бир зат олуб. Бу зат өзүнүн ата тәрәфиндән Имам һусејн (Рәз) нәслиндән вә ана тәрәфиндән дә Бәрмәкиләр сүлаләсиндән олдуғуну дәва едәрди. Бунун Әминәддин, Әбдүррәззәг, Вәснәддин, Нәсрәддин вә Шәмсәддин адында беш оғлу вардыр. Бунларын сүлаләји һөкүмәти аңчаг 35 ил давам едиб. О чүмләдән Әбдүррәззәг 1 ял 2 ај, Мәс'уд 7 ил, Шәмсәддин, Туған Тејмур, Гәсәб һейдәр, Јәһја Кәрәтә, Нәсән Дәмғани, Әли Мүәјјәд Әбдүррәззәг галан мүддәти һөкүмәт сүрмүшләр.

јурду олан Ирана доғру сәфәрә давам етмәјә имкан газанмыш олду. Бу заманлар Иранын бә'зи гисмләриндә ики мұхтәлиф сұлалә һөкүм сүрүрдү: чәнуби фарс мәмләкәти—Исфәһан дәхи дахил олдуғу һалда—Мүзәффәријјә сұлаләси әлиндә, Ирак әраби вә Азәрбајҗан хәталары исә Елханиләр тәһти һөкүмәтиндә идиләр. Мүзәффәријјә сұлаләсиндән олан шаһ Шұҗа агил вә тәдбирли бир һөкмдар олдуғундан чәнуби вәтәнин назик вә назлы олан өвлады илә Мавәрәннәһрин тәчрүбәли чаһанкиринә гаршы дөјүшә киришмәкдән имтина етди вә өз ихтијары илә Тејмура тәслим олараг сүлһ мұғавиләсини бир әгли никаһла да мөһкәмләтди. Өз ғызы шаһзадәни кәнчликдә вәфат едән Чаһанкир Мирзәнин оғлу (Тејмурун нәвәси) Пирмәһмәд Мирзәјә тәзвич етди. Лакин чәләјир ғәбиләсиндән (елханиләр сұлаләсиндән) олан Шејх Әһмәд Әмир Тејмур һағгында шаһ Шұҗа кими һәрәкәт етмәјиб, бүсбүтүн башга чүр дүшүнүрдү. Она көрә Әмир Тејмур кими чаһанкир бир сәрдарын тәчавүзә башлајан ордуларына гаршы мұғавимәт етмәк үчүн әлиндә олан күрд атлы сүрүләри вә Азәрбајҗан силаһшурлары кифајәт етдијини дүшүнүрдү. Бунун үчүн о Тејмура гаршы мејдан ачыб, өлүм һөкмү ғәбул етди. Фәғәт һәрбин әввәлиндә икән бу гәдәр мүдһиш бир һәзимәтә кирифтар олду ки, бунун сәбәбиндән сон дәрәчә мөһкәм олан Султанијјә галасини тәрк едиб, Бағдада гәдәр чәкилмәјә мәчбур олду. Амма гаршысындакы мүзәффәр Тејмур ордусу Араз чајыны кечәрәк бир зәрбә илә бүтүн Мавәраји Гафгазы итаәт алтына алыб, өлкәнин һөкмдары сифәти илә Нахчывана, Ирәвана, Тифлисә вә Ширвана дахил олду. Һәтта бу күнә гәдәр өзүнүн кечилмәз, гәдими орманлары вә дибсиз батағлығлары сајәсиндә бир чох чаһанкирләри тохтадыб һејран едән Килян тәслим олуб, Тејмура итаәт вә сәдағәт үчүн јәмин етмәјә (анд ичмәјә) мәчбур олду. Һәтта Ермәнистан кәнары Тәғритан өзүнүн ән мөһкәм олан Ван галасы дүшдүкдән сонра Узәг Шәргин сәтвәтли түрк императору Әмир Тејмурун тәбәәлијини ғәбул едиб, онун таби вә хәрәч гозары (данникъ) сифәти илә олса да, чаныны хилас етмәклә мәнун ғалмышды... Үмумијјәтлә, Тејмурун бу сәфәри әснасында әскәр һөкүмәтләр она гаршы һәрби ғәбул етмәјиб, өз ихтијарлары илә тәслим олмаға кәлдикләриндән о гәдәр фәләкәт вә бәлалара кирифтар олмадылар. Бунлар чүмләсиндән мүстәсна олараг јалныз гарагојунлу сұлаләси вә ихтилалчы Исфәһан шәһәри ачы фәләкәт вә дәһшәтләрә мәрүз ғалды. Гарагојунлулар Әмир Тејмурун әскәрләринә һүчүм едиб²⁰, 3000 әскәр тәләф етдикләриндән өзләринин ән күчлү вә мөһкәм истинадкаһларындан олан Адил Чүвәз вә Ахлат ғалаларынын тармар олмасына вә әлләриндә ғалан сон 70000 нүфузлуғ әһалинин камилән һәлак едил-

²⁰ Бир дәмрич Исфаһан әһалисини тәһрик едиб, Тејмур әскәринә басғынлыг етдирди. Бунун тәһрикинә ујан исфаһанлылар кечә илә хәбәрsiz ујујан мұһафизә әскәринә шәбхунлуғ етдиләр. Бир чохуну тәләф вә талан етдиләрсә дә, бунун үчүн 70000 нүфуз шәһәр халгынын башларындан әһрам етмәклә әвәз вермиш олдулар.

мәсинә банс олдулар. Бу сәбәблә әмәлә кәлән ғаилы вуруш мејданы бүтүн мә'насы илә бир ғәссабхана тәшкил етмишди. Бу ған оҗағынын дәһшәтиндән шаһ Шұҗанын оғлу Зејналабдин о дәрәчә горхмушду ки, әввәлләр атасынын бојнуна кечирилән әсарәт бојундуруғуну чырыб атмағ әмәлләрини бәсләмәкдә икән бу дәфә артыг бу әмәлләри тәмамән башындан чыхарыб атмаға ғәрар верди. Ширазда мүзәффәријјә сұлаләси тәнтәнәли сурәтдә итаәт бојан етдикдән сонра Әмир Тејмур 791 (1389)-чи илдә шанлы бир мүзәффәријјәтлә Сәмәргәндә ғайытмаға имкан һасил етмиш олду. Бурада јени кечмиш адәтләр үзрә шәфәғ сачан шәиликләр, курултулу тој мәчлисләри гурулду, шадманлығлар едилди. Әмир Тејмур бурада сәфәр јорғунлуғларындан динчәлмәк вә бу сајәдә тәзә гүвәтләр һасил едиб, јенидән јени сәфәрләрә һазырланмағ үчүн истираһәт едир, күнләрини кејфи сәфада, овчулуғда кечирирди... Јухарыда зикр олуған Тохтамыш хана гаршы едилән сәфәрләрин тамамы да бу замана тәсадүф етмишди. Тохтамыш ханла тамам етдикдән сонра Әмир Тејмур мәмләкәтинин гәрб тәрәфиндә вағе олан ихтилал атәшләрини басдырмағ үчүн бу тәрәфләрдә «беш иллик мұһарибә» ады илә мәшһур олан тәдиби мұһарибата тәшәббүс етди. Бу тәшәббүсүн һәгиги мә'насы итаәт вә низам алтына кечмәмиш олан Иран вә Әрәбистаны гәти сурәтдә инзибат вә һакимијјәт алтына алыб, мәзкур сәфәрләрин һәгиги мејвәләрини топламағдан ибарәт иди. Бунун үчүн 794 (1392)-чү илдә кирифтар олдуғу ғысача бир хәстәликдән шәфајаб олуб, мүкәммәл сурәтдә мүсәлләһ вә кәсәрәтли орду тәдарүк етди, бу орду илә бәрәбәр Аму јанындан Сејһуну кечәрәк Иранын шимал сәрһәдләри бојундан Астарабада доғру сәфәр етди. Бу сәфәрдән биринчи мәғсәд Мазандаран ихтилалыны јатыртмағ иди. Фәғәт Иран «Алб өлкәси»нин башлыча мұһүм шәһәри иди. Мүтәәссиб фәданләрин даими ғәраркаһы Амул ғәләси анчағ давамлы бир мұһасирәдән сонра зәбт олуначағ бир һала кәтирилән мәркәз иди. Бундан башга шәһәри мөтанәт вә сәбатла мұһафизә едән фәдаиләр өзләринин әсрар вә инады үзүндән бу гәдәр дәһшәтли вә ғанлы бир ғәтгала мәрүз ғалмыш идиләр ки, бурадакы боғушмадан һасил олан ғанлы вә гаранлығ мәнзәрәни шәргин ән мүғтәдир ғәләмләри белә тәсвир етмәкдән ваз кечмишләр... Мә'лум ки, бу кими зүлм вә чәзадан сонра артыг бурада бир мазарыстан сүкуту ғаим олачағды... Бурада иш битдикдән сонра Әмир Тејмур өзүнүн ғана бојанмыш силаһы илә чәнуби Лорестан вә Хузистан тәрәфләринә һәрәкәт етди. Орадан Һәмәдан, Буручәр вә Дизфүл үзәринә јүрүјүб, кечилмәз дағ сајылан «Ғалаји сәфиди» алдығдан сонра мүзәффәријјә сұлаләсиндән олан шаһ Мәнсур үзәринә фәвғәл'адә бир сүр'әтлә һүчүм етди.

Шаһ Мәнсур Тејмурун биринчи сәфәриндән сонра мүзәффәриләрин бүтүн беш сұлаләсини бирләшдириб, иттиғағ тәшкил едәрәк Тејмура гаршы кәсәрәтли әскәр чыхармағ имканыны һасил етмишдисә дә ғәләбәләрлә сәрмәст олан чаһанкир гаршысында

јенә дә баш әјмәјә мәчбур олду. Бунларын биринчи вә сонунчу ту-
тушмасы Патил адлы бир мөвгәдә вагә олду. Шаһ Мәнсур өз сү-
вариләринә рәјасәт вә сәркәрдәлик едәрәк түркүстаниләр ордусу-
нун гәјәт сых вә гәви олан сыраларына сохулуб гызмыш арслан
мәсәлли һәмлә едәрәк һәр тәрәфи ғырыб ғылынчдан кечирмәкдә
вә мејдани һәрби җарыб кечәрәк өзүнә јол ачмагда иди. Бу сурәт-
лә түрк ордусунун сон сыраларына гәдәр ирәли јүрүдү. Нәһәјәт,
арха сыраларда Әмир Тејмурун өзүнә тәсадүф етди. Јалныз 15—
20 нәфәр гаровул тәрәфиндән мұһафизә едилмәкдә олан Тејмур
тәһлүкәјә мәруз галмыш вә шаһ Мәнсур да бунун үстүнә бир һәм-
ләји ширанә илә кәлмәкдә икән, бу әснада дәрһал Тејмурун һәфи-
ди (нәвәси) Шаһрух Мирзә бабасынын рист вә тәһлүкә алтында
галдығыны көрүб, тезликлә бир мүфризә топлајараг шаһ Мәнсура
доғру мејданы җарыб кечди²¹. Тәк-тәкдән тутушдурдуғлары мұба-
ризә нәтичәсиндә шаһ Мәнсурун башыны ғылынчла вуруб кәсәрәк,
Әмир Тејмурун атынын ајағлары алтына ғырлатды. Башы ғырла-
дыркән кечмишдән галма адәт үзрә сөјләнән бу «дүшмәнләринин
чүмләсинин башы беләсинин атынын дојағлары (дырнағлары) ал-
тына дүшсүн» сөзләрини дејирди.

Бу вагәдән сонра Тејмурун дүшмәни камилән мәғлуб олараг
нәтичәдә Мүзәффәријә сүләләси әввәлчә корлашмыш ики шаһзада-
дән башга сон нәфәрә гәдәр мәһв вә төләф едилди. Кор шаһзада-
ләр Сәмәргәндә көндәрилмишдиләр. Әмир Тејмур шаһ Мәнсурун
бүтүн дәвләт вә хәзинәсинә саһиб олараг зәбт етдији вилајәтләри
өзүнүн сәрәскәрләринә пәјлады. Бундан сонра 795-чи илдә Ираги
Әрәби фәтһ вә истила етмәк үзрә сәфәринә давам едиб оралара
доғру јүрүдү. Елханиләр сүләләсиндән олан Әһмәд Чәләјир бу дә-
фә артыг фәләкәтдән башыны гуртара билмәмишди. Әмир Тејмур
тәкрар бүтүн Азәрбајҗаны истила вә зәбт, Күрдүстаны тәскин едә-
рәк, Дәчлә нәһрини кечиб, султан торпағына ајаг басды. Тејму-
рун бураја вуруду илә Бағдад шәһәри мұғавимәт кәстәрмәдән тәс-
лим олду. Шәһәрин һакими дә гачан әрәбин јүнкүл ајағлы вә тез
јүрүшлү олмасы сәјәсиндә анчаг Бағдады тәрк едиб гачараг Кәр-
бәла сәһрасында чаныны хилас едә билмишди. Фәгәт онун бүтүн
аиләси вә һәрәмханасы Тејмурун әлине дүшдү. Бурада вагә олан
мұбаризәләр нисбәтән чүз'и бир дәрәчәдә иди. Мәғами хилафәтин
мөһтәшәм пәјтахты бу кими кичик бир мұбаризәдән сонра түрк
чаһанкиринә тәслим олуимушду. Амма Әлчәзаирин саир шәһәрлә-
ри, мәсәлән, Мардин, Дијарбәкр вә Тәкрит анчаг бөјүк гурбанлар
нәтичәсиндә әлдә едилә билинди. Лакин нә гәдәр чәтинликлә олур-
са-олсун, Тејмурун бајрағлары артыг бурада бир әклили мұзәф-

²¹ Шәрәфәддиннә дедијинә корә, шаһ Мәнсур Тејмурун өзү олан јерә гәдәр
җарыб кечиб, император Тејмурун түксүз папағына ғылынчла ики зәрбә ендирди.
Тејмур һәр нә гәдәр бу гудурмуш һүчума гаршы әкс-һүчум етмәк истәдисә дә,
фәгәт онун низадлары узағларда олдуғундан вахтында јетишмәди. Јалныз онун
галханчысы Адил Агташ вә хусуси алај әскәри Гумаринин кәлиб јетишмәсилә
өзүнү шаһ Мәнсурун һүчум вә зәрәбатындан мұдафиә едә билмишди.

фәријәтлә тачланараг, камали әмнијјәт вә сәләмәтлә Ермәнистан
вә Күрүстаны кечиб, Сәмәргәндә гәјәтмаға мұвәффәг олду. Бу
мұнасибәтлә тәкрар парлаг шәнликләр, мұзәффәријәт шадлығла-
ры башланды. Фәгәт бу мұнасибәтлә «Мин күл» (Бир күл) вади-
синдә кечирилән мұзәффәријәт дәбдәбәләринин шәнли вә шадлығ-
лы авазәләри сакист олмамышкән, ики ил бундан әввәл чеврилмиш
вә мәғлуб едилмиш Тохтамыш ханын Антеј²² мәсәлли јенидән бөјүк
бир гүввә илә ајаға галхмыш олмасы вә Дәрбәнд јанында Гафга-
за сохулмагла тәһдид етмәси хәбәрләри алынды. Бу сәбәблә Теј-
мурун шәнлик мәчлисләриндә ички гәдәһләрини тәрк едәрәк онла-
рын јеринә тәкрар өлүм силаһларына јапышмағ лазым кәлмишди.
Фәгәт бу дәфә Әмир Тејмур тәләш етмәди, ағыр бир сәбр кәстә-
риб, Тохтамыш ханын кәлмәсинә вә мұһарибәни өзү башламасына
мүнтәзир галды. Тејмур бу хусусда түрк мәсәли олараг, «бир сәр-
чәнин дузаға өзү атылмасы хејирлидир!» кәламыны сөјләјиб, мә-
тин давраңды. Бу дәфә Хәзәр дәнизинин гәрби вә шәрғи саһиллә-
риндә мұзәффәријәт тәкрар Тејмур бајрағларына доғру үз тут-
мушду... Тохтамыш тармар едиләрәк бурадан чәнуби Сибир јолу
илә Русијаја доғру гачмаға мәчбур олду. Тејмур ону тә'ғиб едиб,
тәкрар Москваја кирди вә Москваны бу мұнасибәтлә јәғма вә га-
рәт етди. Нәһәјәт, говурчаг ордусунда табе бир һаким сифәтилә
Әрус ханын оғлуну өз јеринә бурахыб, шәнликләри тамам етмәк
үзрә Күрчүстана кетди.

Бу сурәтлә әввәлләри јалныз бир мачәра вә сәркүзәшт арајычы
олан Тејмур бәј сонрадан Әмир Тејмур олараг јаваш-јаваш Аси-
јанын шимали вә гәрби һиссәсини һакимијјәт истиласына кечир-
миш олду. Нә гәдәр көзәл вә мә'мур, нә гәдәр зәнкин вә мәшһур
мәмләкәтләр Тејмурун фәрмани сәлтәнәтини тәзјин етдиләр. Онун
баһадур вә чәсур ордулары Асијаји гәрбинин нә гәдәр гүјмәтдар
хәзинә вә гөнимәтләрини «Иссыккул», «Сейһун» вә «Чейһун» саһил-
ләринә (Тејмурун әсл јурдуна) дашыдылар! Чаһанын һәр тәрәфин-
дән бөјүк-бөјүк һәдијјәләр кәтирән елчиләр өз падшаһларынын
саламлары илә бәрәбәр бу һәдијјәләри чаһан титрәдән Тејмурун
хакпәји шөвкәтинә әрз вә тәғдим етдиләр. Тејмурун шан вә шөһ-
рәт арзулары јалныз бу гәдәрлә гәнаәткар вә мәмнун дејилди. Онун
зәбт вә истила нәвәсләри габарыб, јенидән јени гәләбәләр, шөһ-
рәтләр, чәнк вә чедал вәлвәләси истәјирди...

Беләликлә, сәјәһәт вә сәфәрдә беш ил кечирдикдән сонра Теј-
мур, нәһәјәт, 799 (1396)-чу илдә пәјтахтына кетди. Тејмуру гаршы-
ламағ үчүн онун һәрәмләри, ғызлары вә нәвәләри парлаг вә
тәнтәнәли бир истигбал һазырламышдылар²³. Бурада јерли гәдим
адәт вә ән'әнәјә мұвафиг онун јолу үзәринә (гозәркәһына) алтун
сиккәләр, гүјмәтли мәчәһәрат сачдылар, она тәррик вә салами еһ-
тирамла истигбал наминә олараг минләрлә бәзәнмиш вә сүслән-

²² Јуанн хурафәтиндә әфсанәви гәһрәмандыр.

²³ Бу адәтти нишанәләри иди дә Түркиядә чаридир.

миш ат вэ гатыр һәдијјә етдиләр. Әмир Теймур өлкәјә кәлән кими атасынын гәбрини зијарәт едиб, ајаг үзәринди бир фатһәји шүкран охуду. Сонра мәмләкәтдә әснаји сәјаһәтиндә ииша олуан чәсим вә мөһтәшәм бина вә сарајлары сәјр вә тамаша едәрәк, һекајә вә тәсвири габил олмајан парылты вә дәбдәбә илә Сәмәргәндә дахил олду. Озү бир дүнјакөрмүш чәнкавәр олдуғуна (бу заман 63 јашында иди) бахмајыб, бир аздан сонра һүсни анилә мөшһүр олан кәч дилбәр шаһзадә Төвәккүл хатунла никаһ бағлады. Бу күнүн хатирәсинә вә зөвчәсинин наминә олараг сон дәрәчә руһна-ваз вә мөһтәшәм «Дилкәш» сарајыны ииша етдирди вә һәдијјә сурәтилә она бағышлады. Бундан сонра бир сыра шәнликләр вә шадлығлар мәрасими, бајрам вә тој мәчлисләри гурулуб, ат ојунлары ојнамаға башланды. Лакин бу мәчлисләр вә ојунлар, чәнк вә чедал авазәләри дох тезликлә Теймурун арзуји чәнчујанәсинә ојатды вә һәгиги мејдани воға вә роғаја атылмаға совғи тәһриг етди. Бунун үчүн индијә гәдәр зәбт етдији јерләри оғуллары арасында төгсим едәрәк, өзү јенидән чәнк атына сүвар олуб, јоллара чыхды. Теймур бу сәфәр ордуларыны әввәлкинән даһа узаг мәмләкәтләрә, узаг мүлк вә милләтләрә салдырмаг истәјирди. Чүнки бүтүн мәнасы илә «чаһанкир» ләгәбини газанмаг үчүн она чәнубда һинди-стан вә гәрбдә дә Рум дијары кифәјәт етмирди. Јәни бу мәмләкәтләр онун әлиנә дүшмәмишди. Һинди-стан гитәси асијалы бир мүсәлман нәзәриндә кечмишдән мүәззәм бир дөвләт вә сәрвәт хәзинәси, Рум дијары исә чәсим бир гүввәт вә нуфуз өлкәси кими тәсәввүр олуноурду. Теймур бу кими гүјмәтдар мүлкләри өз мәмәликинә гошмадан кечә биләрдимиз?... Әлбәттә, јох!

Теймурун ән биринчи көз атдығы јер Һинд вә Кнык нәһрләри арасында олан хәтдән ибарәт иди. Бунун үчүн онун нәвәси Пирмәһәммәд бабасындан әввәл бу тәрәфләрә сәфәрә чыхыб, һерат јолу илә кедәрәк Мултаны муһасирә етди. Амма Теймурун өз сәрәскәрлији алтында тәртиб олуан һәрб сәфәри фөвгәл'адә бир бөјүклүкдә тәшкил олуноурду. Теймур ибтидаји өмрдә Бәлхдән һәрәкәт едәрәк, орадан Һиндукуһ дағынын гарлы тәпәләрини ашыб кечмәк јолуну тутду. Бурада нә кечидләрин бәдани доңдуран сојуглуғ вә бузлары, нә дә дағ адамлары илә вағе олан чарпышмаларыны һәрәрәти чаһанкирин бир кәрә гәрәра алдығы әзминә тәһсир едә билмәди. Бу кечидләрин тәпәләри архасындан кечәркән Теймур бүтүн ордусуну вә өзүнү буранын диңк вә шагули Әмуди дағларындан кәмәнд вә ип васитәсилә ендирмәји әмр етди. Теймурун бурада баш чыхармасындан дүшмәнләр дәһшәтә кәлдиләр. Лакин Теймур кимсәјә е'тина етмәдән бура дағлары, кечидләри јолу илә Әфғаныстан мүлкүнә кечиб, орадан ејни дағларын гарлы-бузлу гајалыг, гала-лыг вә кечидләри ашараг Һинди-стана дахил олду. Бу јоллар һәмин кечид јоллары иди ки, Теймурун бу сәфәриндән 440 ил сонра бурадан кечмәкдә олан әзәмәтли Авропа дөвләтләриндән биринин ордусу јенә бу милләтнин јени нәсли илә вағе олан гаңлы муһарибәдә һә-

зимәти гәтијјәјә дүчар олуб, тармар едилмишди. (1830-чу илдә Әфғаныстан үзәринә сәфәр едән ичкилис ордусунун һәзимәтинә ишарәдир). Нәһајәт, IX әср һичринин биринчи һәфтәсиндә Һинд нәһри кечилмиш олду. Теймур бурада Сулч чајынын саһилләри бојунда оғлу илә бирләшдикдән сонра Султан Маһмудун пайтахты олан Деһли шәһәринә һәрәкәт етди. Фәгәт јолунда топланан әсирләрин нәһајәтсиз чохлағу Теймурун сүр'әтли јүрүшүнә манә олуб, ишә әнкәл вердијиндән Теймур бунлары ғылынчдан кечирмәји әмр етди вә јүз миңләрә әсир тәләф едилди. (Бурада гәрәзкар тарихчи хијалхасына һәддән артыг мејдан вермиш олдуғундан бунлардан мәлумат әхз едән Вамбери бурасыны зикр етмәдән кечмәмишдир). Теймурун әмри гаты вә хәшин бир әмр олдуғундан тарихчиләр буну истикраһла бәјан едиб кечмишләр. Хүсусән Теймурун ордусунда иштирак едән үләмадан Фазил Нәсрәддин өз идарәси алтында олан 15 нәфәр һиндли әсири гәтл етмәјә мәчбур олдуғуну шиддәтли бир изтираб вә дәһшәтлә нәгл етмишдир... Теймур бурада Деһли гаршысына кәлиб бирләшдикдән сонра өзү муһарибәјә киришмәјиб, ибтида Султан Маһмудун тәчавүзә башламасыны мунасиб көрмүш вә бунун үчүн ону тәчавүзә сөвг етмәк мәгсәдилә бу һијләни гурмушду. Султан Маһмуд сәрдарлары гаршысында өз әскәрләрини сон дәрәчә јорғун вә дүшкүн, әдәдләрини дә аз бир миңдар кәстәрмәјә гәрар верди вә бу һијләји ләшкәри ахырда мүвәфғәјијәтли чыхды. Теймурун һијләсинә гапылыб һәрәкәт едән һиндлиләр дәрһал мүдһиш һијләјә дүшмүш вә камилән мөһв едилмиш олдулар. Нәтичәдә фөвгәл'адә зәнкин, сәрвәтли тичарәт вә сәнәт шәһәри олан Деһли бу үздән бүтүн хәзинә вә сәрвәти, һүнәрмәнд әһали-силә бәрәбәр тәмамән татар чаһанкири Әмир Теймур әлине гәни-мәт олду. Һиндлиләрин мүгәддәс шәһәри олан Митру ејнилә бу һалда дүшдү. Бу шәһәрин браһманлары («вишну» мө'тәгидләри) бу сәбәблә дәһшәтли бир хоф вә талаша дүшмүшдүләрсә дә, нәһајәт, бунлара һеч бир чарә бәхш олмады: мүгәддәс мә'бәдләри дармадағын едилиб, ичиндә олан бүтләри дишары чыхарылыб атылды. Теймур бурадан кечиб, һәр тәрәфдә вә һәр јердә өлүм вә фәләкәт сачараг мүгәддәс Кнык нәһринин мәнбәјинә гәдәр прәлиләди. Нәһајәт, бурада нисан овчулуғу илә бәрәбәр чохла гаптан, парс (бәбир) вә кәркәдан шикар едәрәк 801 (1399)-чи ил апрелин әввәлиндә Сәмәргәндә дахил олду. Бу сәфәрдә Һинди-стандан гәнимәт олараг зәбт етдији күллијјәтлы хәзинә вә гүјмәтдар чәһаһирәтлә бәрәбәр, филләр вә һиндли сәнәткар вә һүнәрвәрләр кәтирмишди.

Теймурун Һинди-стана сәјаһәти өзүндән әввәл кәлән моғол чаһанкиринин (Чинкизә ишарәдир) вә сонра кәлән Надириң сәфәрләри кими ораја мүәјјән бир програм вә мәрәмла олмајыб, јалпыз гәнимәт вә хәзинә арзусу илә, һәрби чевиклик-чәнкавәрлик сөвғи-ғыны јүксәклијә шөвкәт етмәк шәрһи аңчаг ондан јүз ил сонра зүһүр едән Бабур Мирзәјә мүәссәр олмушдур. Лакин вахтлы вә

тез кечер замана аид олса да, мұвәффәғијјәтли сәфәр парылтысы Тејмурун гүдрәт вә сәрвәтинин дәрәд әтрафа парлатмыш олду. Бундан чох шәһрәт севән Әмир Тејмур артыг нә олурса олсун, Рум императору илә гүввәтинин барышдырмаг севдасына дүшдү. Нәр нә гәдәр Тејмурун гәрбдәки истила сәфәрләриндән аз бир вахт кечмишдисә дә, бунула бәрәбәр онун бурада гурдуғу сәлтәнәт вә һакимијјәтин етибары вә нүфузу јаваш-јаваш сарсынтыја уғрамышды. Хүсусән оғлу Мираншаһын фәна идарәси Азәрбајҗанда һағлы олараг бир сыра шикајәтләрә, һәјәчан вә ғарғышларә баис олмушду. Дикәр тәрәфдән Тејмурун табелијиндә олан бура һакиминин вә гоншу кијазы (ермәни кијазы—тәрчүмәчи) нәслинин мәнһв олмасы Әмир Тејмуру онсуз да бипајан етмәјә лајиг олан мүлкүнү даһа зијадә кенишләтмәк фикринә сөвг етмишди. Бундан белә Тејмур ғаршыда бу гәдәр мәтләбләр мөвчуд икән өзүнүн мәркәзи һөкүмәтиндә—Сәмәргәндә узун-узады истираһәтлә динч отура билмәјәчәкди. Бунун үчүн Ғәрби Асија сәлтәнәтинә ғаршы јени бөјүк бир сәфәрә чохдан һазыр иди. Нәр нә гәдәр Азәрбајҗан һәјәчан мүнәсибәтилә Әмир Тејмурун идарә ишләриндә тәсәввүрлү олан оғлуна аман вердисә дә, онун бир чох достларыны, баш мәмурлары өлүм чәзасына мәһкүм вә едам етдири. Бундан сонра өзү тәләсик һерат вә Ғәзвин јолу илә Араз чајына доғру һәрәкәт етди. Онун бундан илк мәғсәди Күрчүстан кијазы олан Мәлик Кеорки илә һесаблашмаг иди. Бичарә кијаз нәр нә гәдәр дағ кечидләриндә, дәрәләр вә ғалалар ичиндә өзүнә аман арајыб, чаныны гуртармаг истәдисә дә, ордусу нәр тәрәфдән сыхышдырылыб чәкилмәјә мәчбур едилди. Агибәт онун мәғами һөкүмәти олан Тифлис вә ғалалары тамамилә Тејмур тәрәфиндән зәбт олунду. Бундан сонра Тејмур артыг нә гәдәр мүшкүл вә ағыр сәфәрләр ғаршысында ғалса да, јенә өз ордусуна бир арамкаһ олмаг үзрә Ғарабаһын делнәваз овалары ортасында чадыр гурмаға мұвәффәғ олду. Түркүстан ордулары узун-узады сәфәрлә јорулуб бизар олдуғларындан бурада лүзүми кими арам алмаға вә истираһәт етмәјә һағлы идиләр. Нәлә Әмир Тејмур јахынларда Османлы хәлифәләриндән Султан Бәјазидә ғаршы еланлы һәрб етмәк тәдарүкүндә иди. Бунун үчүн әскәрләри динчләмәјә, нәфәс алмаға даһа һағлы идиләр.

Рум сәрвәтинин вариси олан Султан Бәјазидин мәғами бүләнди бир чәһәтдән Тејмурун иззәти нәфсини билдирир, дикәр чәһәтдән Султанын түркмән сүлаләсиндән Ғарагојунлу ханеданы илә мүтғәфиг олмасы ону даим биһүзур едири. Зира Тејмур өзүнү бүтүн түрк халгынын мүстәғил падшаһы һесаб етдијиндән, әввәлләр сәлчүгиләрин табелијиндә олан бу сүлаләнин һәр кәсдән әввәл өзүнә итаәт етмәсини истәјир вә бундан башға онларын (Ғарагојунларын) османлы султаны илә иттифаг бағламасына гәзәбләнири. Бунун үчүн ғарагојунлулары Султан Бәјазид иттифагындан ајырмаг нијјәтилә она ғаршы мұһарибәјә ғарар вермишди. Вә нә-

һәјәт, бири ғәрби вә дикәри шәрғи Асијанын түрк императорлары олан бу ики һөкмдар арасында дәншәтли-вәншәтли боғушмалар башланды. Бу боғушмаларын тәфсилаты һағгында һәм мүсәлман, һәм дә христиан тарихчиләри инсаны јылдыртачағ дәрәчәдә вәншәтли вә дәншәтли мәнзәрәләр тәсвир етмишдиләр. Бу горхунч мұбаризә мәнзәрәси јенә татар чаһанкири Тејмурун гәләбәсилә тамам олду. Тејмур бу гәләбәни газанмаг үчүн белә бир сијаси план гурмушду.

Тејмурун Мисир һакими Султан Фәрәздән алачағ бир нитиғамы вар иди. Султан Фәрәчин атасы бир заман һүзуруна елчи оларағ Әмир Тејмур тәрәфиндән кәндәрилән Фазил Шейх Савәни гәтл етдиришди. Бунун нитиғамыны алмаг үчүн Әмир Тејмур ордусу нақәһани оларағ Суријаја дахил олду, онун мөһтәшәм вә бөјүк шәһәрләрини сәрасәр виран вә тәхриб етди. Бу вағеә нәтичәсиндә әрәбләрлә османлылар арасында иттифаг тәшкили вә бир-биринә имдад верилмәси мүмкүн олмады. Зира әрәбләр буна јанашмаз олдулар. Бу сәбәблә Султан Бәјазид мүтғәфигсиз ғалдығындан Тејмур ордусу илә тәкбашына мұһарибәјә мәруз ғалмышды. Султан Бәјазидин шөвкәт вә һәшәмәти, гүввәт вә сәрвәти Тејмур гүдрәтиндән әскик олмадығындан ихтилафы сүлһлә јатыртмаг хүсусунда, әввәллә Тејмур тәрәфиндән тәклиф олунан етилаф вә мүсәләһ, анлашма вә барышманы Султан Бәјазид ешитмәк белә истәмәди. Фәғәт Тејмур боғушмаг тәшәббүсүндән кери дуран бир адам дејилди. Бунун үчүн Әмир Тејмур Сивасдан Ғарашәһәр јолу илә Анкараја (мүәллиф буну фарсча тәләффүзүнә тәтбигән «Эн-гурә» сурәтиндә јазмышдыр) тәрәф јүрүдү. Ики тәрәф ордусунун ғанлы вә горхунч бир мәнзәрә тәшкил едән боғушмасы бура ова-сында вағе олмушду. Бу дәншәтли өлдүрүшмә нәтичәсиндә османлы ордулары камилән тармар едилди. Султан Бәјазид өзү исә бүтүн һәрәми илә татар-түрк императорунун элине әсир дүшмүш олду. Бу мүнүм вә парлаг мұзәффәријјәт васитәсилә Әмир Тејмур бүтүн кичик Асијаны һакимијјәт истиласына кечириб, бурадан Измирә гәдәр ирәлиәди. Әкәр бурада Ағ дәнзин (Бәһри Сәфидин) дузлу сулары онун јолуну кәсмәсәјди (ја'ни әкәр бурада дәниз олмасајды), Тејмур Авропаны «зијарәт» едәчәкди. Фәғәт нәр һалда Әмир Тејмур зәбт етдији јерләрдә чох отурмаг истәмәдијиндән вә Узәғ Шәрғдә олан мәғсәдләри буна мејдан вермәдијиндән бурада орталығы јәғма вә ғарәт едәрәк, һәр шеји ыхыб јахарағ, әсл јурдуна тәрәф һәрәкәт етди. 807 (1404)-чи илдә 9-мү дәфә һәрб сәфәриндә оларағ фәвғәл'адә тәнтәнә вә тәмтәрагла, дәбдәбәли мәрәсим вә алајишлә Сәмәргәндә дахил олду. Бурада јенидән парлаг шәнликләр, тој вә ишрәт мәчлисләри, кејф вә сәфа башланды. Бу шәнликләр мәрәсиминдә Асија мәмәликинин мұхтәлиф елчиләри илә бәрәбәр, Авропанын «ән христиан» һөкмдары, ја'ни Әмир Тејмура достлуг тәклифи илә Испанија кралы III Һенрих тәрәфиндән сәфир оларағ кәндәрилмиш дон Рјуи—Һонзалес—де-Клавихо да

иштирак едирди. Каләчәк һиссәләрдә көрүлчәҗи вәһилә түркләргә ганлы чедәл меҗданында олдуҗу кими ишрәт мәҗлисләриндә дә өзләрини лаҗигилә идарә едә билирдиләр. Әмир Тејмуру бу шәнликләр әснасында ишрәт вә тој мәҗлисиндә шәфәг сачан сарај әрканы арасында көрәнләр онун бу кими јорулмаз бир чәнкавәр, усанмаз бир чаһанкир олдуҗуна инана билирдиләр. Фәгәт нә гәдәр белә олса да, јенә Тејмур узун-узады кејфи сәфаја далмаз, онун бајрам вә шәнлији узун сүрмәзди. Бу шәнликләр анчаг бөјүкдән-бөјүк сәфәр планлары тәртиб етмәк, јенидән-јени истила вә фүтуһата башлајыб, гәләбә вә музәффеҗијјәт әклилләри һәрмәк үчүн ғысача бир тәтил вә истираһәт вахтындан ибарәт иди. Һәм вағеон Тејмурун фикр вә әндишәси чәнуби, гәрби вә орта Асија програмыны гүввәдән фе'лә чыхартдыҗдан сонра Асијанын даһа шәрг тәрәфләринә, Чин мәмләкәтинә аид планлар тәртиб етмәклә мәшғул олмаға башлады. Әмир Тејмур әввәлчә һүзуруна гәбул етдији мүхтәлиф елчиләр нәздиндә белә өзүнүн Чин императору һаггында о гәдәр хошәндиш олмадығыны аңладан кинәјә вә ишәрәли кәлмәләр ишләдирди. Бир дөфә Гамбалуда хагани Чинин Тејмур нәздиндәки елчиси Чин императоруна иллик чәзијјә ихрач вермәк мәсәләсиндән бәһс ачмышды. Лакин Асијанын јарысына һаким олуб, шан вә шөһрәти үфүҗу тутан Әмир Тејмур бу әснада өзүнүн әнфәал вә гејзини күчлә зәбт едә билмишди. Елчинин бу һәрәкәти илә тәһгир олунаң иззәти нәфс она бир дәгигә арам вә һүзур вермирди. Бунун үчүн артыг сәбр касасы долмуш олан Тејмур Чин императору илә муһарибәни гәти сурәтдә гәрара алды вә ғышын шиддәтлә сојуг вә тунлук вахтында тәһнизаты мүкәммәл вә мүн-тәзәм һесабақәлмәз бир орду илә «Вәсәти асиман күлләр мәмләкәтинә» (Чин елине) тәрәф сәфәрә чыхды. Фәгәт Сәмәргәндән чыхдыҗдан сонра узаг вахт кечмәдән 807 (1405)-чи ил јанварын 4-дә һаванын фөвгәл'адә сојуглуҗу үзүндән чидди сурәтдә сојугладыса да, буна е'тина етмәди вә донмуш Чејһун чајыны кечиб, феврал ајында Утрарда гәраркаһ гурараг чадыр ачды. Фәгәт бурада Тејмурун хәстәлији о гәдәр шиддәтләнмишди ки, онун сарај тәбиби олан Мөвланә Фәзлуллаһ артыг чәкинмәдән онун һалы үмидсиз вә һәјаты тәһлүкәдә олдуҗуну өзүнә бәјан етди. Јүз кәрә өлүм гаршысында галыб, ону көзүнә алмајан Әмир Тејмур бу дөфә һәјатынын сон дәминдә өзүнүн гәһрәмәнлыг сәнәтинә хәләл кәтирмәди вә өлүмү сарсылмадан бөјүк бир мөтанәтлә гаршылады. Тејмуру әһатә едән әвлад вә нәвәләри, сүлалә гардашлары гәһрәмән чаһанкирин вәфатындан өтрү ачы-ачы көз јашлары ахытмагда икән Әмир Тејмур өзү буна бахмајыб, там бир сојугганлылыгла вәсијјәтини јаздырмагда вә сәлтәнәт вәрасәтини Пир Мәһәммәдә тәрк етдијини вәсијјәт етмәкдә олду. Бу аралыг ондан нәвәси Мирзә Султаны вә саир әмәраны чағырмағы арзу едиб етмәдијини сордуларса да, Әмир Тејмур өмрүнүн анчаг бир нечә ләһзә галдығыны бәјан едиб, бу тәклифи рәдд етди. Вә фәгәт ону шаһ Мәнсурун

шәмишириндән хилас едән севдији нәвәси Шахрух Мирзәни көрмәдијинә чан ачысы илә тәәссүф едәрәк һәјатынын сон дәмине вә һалы иһтизарә һазырланды. Бу дәгигә артыг јалһыз ишәрә илә олараг башы үстүндә мулаһибәти аллаһын сурәји фәтәһә охумасыны аңлајыб, 807-чи ил шә'банын 7-дә (1405-чи ил февралын 17-дә) ахшам вахты сон нәфәсини алыб, дар фәнаны тәрк етди...

Тејмурун чәназәсини бурадан Сәмәргәндә апарараг ән зијадә севдији ваизләриндән руһани-мүәллим вә устады олан мәрһум Сејид Бәркә үчүн һәјаты заманы өзүнүн әмрилә тикдирдији мөһ-тәшәм түрбәдә²⁴ дөһи етдиләр. Бу һәммин Сејид Бәркә иди ки, Тејмурун кәнчлик әлләриндә онун ирәлидә бөјүк шөвкәт вә һәгигәт саһиб олачағындан өзүнә хәбәр вермишди. Инди бунлар һәр икиси бир түрбәдә, бир гүббәнин алтында јанашы олараг, әбәди јуху илә торпагда јатырлар.

Әмир Тејмур өмрүнүн 72-чи илиндә (1333—1405) вәфат етмишдир. Мәрһум һәјатынын јарысыны бүтүн Мавәрәннәһр өлкәсини һөкмдари мүтләғи вә үмумшәрг ислам дүнјасынын амири мүгтәдири олмушду...

Тејмурун саһиб олдуҗу шөһрәтпәрвәрлик, дуһаја һәрб вә полад ирадә кими осафи затијјәси чәһәтиндән бу чаһанкир, һеч шүбһәсиз, Искәндәри кәбир, Гејсәри Рум (Јули Сезар), Чинкизхан вә Наполеон кими һәрб даһиләри илә бир сәфдә олан гәһрәмән ләшкәрбәрдир. Дүшмәнләри һәр нә гәдәр һаггында бир чох шејләр јазмышларса да, бунларын әксәри гәрәз вә әдавәтдән ирәли кәлән әслсиз мүбалиғәләрдир.

Биз бурада ахсаг Тејмурун тәрчүмеји-һал вә һәјатыны, әф'ал вә һәрәкәтины тарихи силсилә вә сырасына тофигән мүмкүн гәдәр ихтисар јолу илә бәст вә бәјан етдик. Бундан сонра кәләчәк һиссәдә онун сарај һәјаты вә Мәғәрри һөкүмәти (пајтахты) һаггында зәиф дә олса, бир лөвһә чызмаға чалышачағыг. Әмир Тејмурун идарәји һөкүмәти Сејһун чајынын өвтәсиндәки кичик бир өлкә үчүн, шүбһәсиз, парлаг бир дөвр тәшкил етди вә түрк халғыны күчлү бир парылтылы шөвкәтлә ишыгландырды ки, бир чох түрк милләтләри бу шөвкәтин шүасында (чырағында) исинмәкдәдиләр. Сејһун вә Чејһун нәһрләринин өвтәсиндәки өлкәләр өзләринин һәјати аләмдә ојнадыглары чәһаншүмул ролларыны Тејмурун вәфаты дәгигәсиндән е'тибарән артыг битирмиш олдулар. Зира Тејмур Орта Асијадан Асијаји гәрбијә јүз минләрлә түрк-татар чәнкавәри чыхаран сон чаһанкир иди. Һәр нә гәдәр онун вәфатындан сонра бир чох сәрдар вә ләшкәрбәр Тејмурун тәлә улдузуна алданмагла чаһанкирлик севдасына дүшмүш вә бир шәмишири истилачујанә илә силаһланыб, Сејһун чајыны кечмишдисә дә, бунларын һеч бири бу торпагда, бәшәр чинсинин чәнкавәр бешији олан бу очагда

²⁴ «Түрбәји Тејмур» ады илә мәшһур олан бу бинанын хүсусаты һаггында мәним «Орта Асијада сәјаһәт» әсәримдә мүфәссәл мә'лумат верилмишдир.

(jurdda) Тејмур гэдэр һәрб вә ғоға фыртыналарыны ғажнатмаға, онлары Тејмур гэдэр жүксәкләрә галдырмаға гадир ола билмәмишдиләр. Ејни заманда Ирани земин Тејмур дөврәсиндә олдуғу кими, чаһан чәнкавәрләринә мәхсус бир мејдани чәнк вә чедал олмагдан, онлара үсулһәрәкәт хидмәтини көрмәкдән тохтамышды. Шејбани вә Надир кими мұһарибәләр артыг бу мәмләкәтин һудуди ғәрбини чох мөһкәм етдиләр. Дикәр тәрәфдән Авропада да ғажнаг вә гаранлыг орта әсрләр дөвру кечмәкдә вә орада јаранан мәдәнијјәт күнәшинин зијалары тутгун вә сөнүк бир дәрәчәдә долашыг јол илә олса да, шәрғин узаг кушәләринә гэдәр нүфуз етмәкдә вә јетишмәкдә иди.

ТЕЈМУРУН ШӘХСИЈЈӘТИ, САРАЈ ВӘ ПАЈТАХТ ҺӨКҮМӘТИ²⁵.

«Јашыл шәһәр»дән зүһур етмиш сәтвәтли чаһанкир Әмир Тејмур өз дост вә севимлиләри тәрәфиндән көзәл вә хошсималы, сағлам вә уғунвүчудлу (мүтәнасибәндамлы), һәтта көзәллик вә чамалын ғажәји камалына варан бир шәхси көзәл, бир мәрди мөләкмәнзәр кими тәсвир олунмушса да, дүшмәнләри тәрәфиндән чиркин чөһрәли, зәиф вә натәраз әндамлы, әчубәји хилгәт кими ејбәчәр, олмушдур. Онун гүввәтинин гәвилији (мөһкәм вә сағламлыгы) дашлары арасында һәлә дә јашајан рәвәјәтә бахыларса, һәгигәтдә Тејмурләнк орта бојлу, гүввәтли, олдуғча хош гијәфәтли бир шәхс олмушдур. Онун гүввәтинин гәвилији (мөһкәм вә сағламлыгы) һәјатынын сон күнүнә гэдәр хәләлсиз давам едиб, саһибинә хидмәт вә фәалијјәтдә әскиклик көстөрмәмиш, бу сәјәдә Тејмур да бүтүн өмрүнү мұһарибә мејданларында, ағырлыг вә чәтинликләр ичиндә кечирмәјә гадир олмушдур.

Һәр нә гэдәр бир ајағына зијан дәјмиш вә ахсамышса да, вүчудунун дүзкүн вә уғун вәзијјәтиндән башға бу ахсаглыгы чох аз мұшаһидә олуна биләчәк дәрәчәдә иди. Сәсинин күчлү вә курултулу олмасы үзүндән онун аваз вә нәрәси мұбаризә мејданында белә узаг әтрафлара јайылырды. Јалныз көрмә гәбилијјәти өмрүнүн биринчи илләриндә о дәрәчә зәифләмишди ки, һүзура гәбул олунан Испанија елчисини чох јакына кәтирдикдән сонра анчаг

²⁵ Бурада јазылан мәлумат вә хәбәрләрин гисми әксәри Испанијанын Тејмур нәздиндәки сәфири Клавихонун әсәриндән иғтибас едилмишдир. Бу әсәр испанча јазылмыш, Меркһејм тәрәфиндән көзәл сурәтдә иңкилисчәјә тәрчүмә едилмишдир. Клавихо Тејмур сарајында бөјүк еһтирам саһиб олуб, һәр шејн бәззат көрәрәк вә тамша едәрәк јаздығындан онун бу һиссәдәки хәбәр вә мәлуматына камилән инанилди.

таһија билирди. О заманларда Туран (түрк) ирги илә Иран (фарс) үнсүрү чох аз дәрәчәдә ғарышмыш олдуғундан Тејмур чөһрә вә гијәфәт чәһәтиндән халис вә сағ моғол әслијјәтини (типини), моғол хәтти вә чәһијјәсини дашыјырды. Буна көрә онун тәрчүмәји-һалы һеч мұнасибәтсиз вә лүзүмсуз оларағ өз ғәһрәманыны тәсвир үчүн көзәлликдә Иран типини бир нүмунә кими тәбул етмиш вә бу типә бәнзәтмәјә чалышарағ Тејмурләнки узунсығаллы, күлјанағлы, ағбәдәкли оларағ тәсвир етмишдир. Һалбуки Тејмурләнкдә Иран типиндән бир шеј олса, о да анчаг әлбәсәсинин бичими вә формасындан ибарәт иди. Бундан башға онун вүчудунда ираниликдән бир әсәр белә јох иди. О заманлар Мавәрәннәһр өлкәсиндә әсринин әхлағ вә адәти (әдәб вә дәби) чүмләсиндән олмағ үзрә бир чох будда-мөһәммәдилик ән'әнәси бир-биринә ғарышмыш вә давам етмиш, әлбәсә вә форма хүсусунда Иран модасы һөкм сүрмүшдүр.

Шәнлик вә тәнтәнә вахтларында биз Тејмурун бу күнә гэдәр Орта Асијада мәбул вә кениш јайылмыш олан кен вә ачыг әтәкли бир ипәк ғафтана (хәләт-чапан) бүрүндүјүнү көрүрүк. Амма баш өртүјү хүсусунда Тејмурләнк даима моғол—чин формасына риәјәт вә тәғлиб едирди. Буна бахмајарағ бу сәрпуш Шәрәфәддинин хош көрүб јаздығы мұсәлман әммамәси дејил, кечәдән јапылма конусвари бир папағдан ибарәт иди. Бу папағын тәпәсиндә иичи вә саир мөчөһәрәтлә зинәтләнмиш узунча бир јағут готаз, јакуд пускул (шәнкулә) вар иди. Темурләнкин гулағына бөјүк вә гијмәтли бир күпә (сырга-гушвари) тахмаға адәт етмиш олмасы да бүтүнлүклә моғол вә чин адәтиндән галма бир шејдир. Һасили Тејмурләнк заһири зинәт вә ләтафәтә етибар етмәкдән кери дурмаз, бунлары севәрди. Әзү бүтүн өмрүнү чәнк вә ғоға мејданында кечирдији, бу үздән чох вахт һәр чүр манеәјә вә мұшкүләтә гәтләниб, ағырлыг вә мәһрумијјәтләрә дөзәрәк сон дәрәчә бәсит вә садә (ади) кечилмәјә адәт етдији һалда, онун белә тәбии бир дәрәчәдә уғунсуз вә түһаф (ғәриб) кими кәләчәји мәлумдур. Вагәән онун заһири гијәфәт вә әлбәсәси белә олдуғу кими сәчијјәји батинијјәси, әһвали руһијјәси бир-биринә мұхалиф вә зидд һәрәкәт маһијјәтләрә ғарышмышды. Бир тәрәфдән атасы, мүрәбби вә устады тәрәфиндән алдығы ислам тәрбијәси вә әхлағи суфијанәси, дикәр тәрәфдән кечмишдән галма адәт үзрә јашајан чәнкчујанә руһијјәти, һәддән ашмыш вә азымыш еһтирамәти солтәпәрәстанәси²⁶ онун тәбнәтиндә бир-бири илә мұбаризә едәрди. Фәгәт Тејмурун руһунда һәр шејдән артыг һакимијјәтпәрәстлик вә сәлтәнәт еһтирамы күчлү олмуш, башға осафына бу руһ гәләбә чалмышды. Һәтта өзү бу хүсусу анладан «һакимијјәти јалныз әлдә ғылынч оларағ тәһким етмәк мүмкүндүр» гәзијјәсини даима тәкрар едирди²⁷. Ла-

²⁶ Русчасында «не обузданная страсть сластолюбия» дејилмишсә дә, бу чүмләдә тәб хәтәси мөһтәмәл олуб, сәһиһи «властолюбия» олмалыдыр. (Тәрчүмәчи).

²⁷ Онун тәрчүмәји һәјатневиси олан фарс мұһәррири бу гәзијјәни белә «Молк-ра әкәр хәһи ғәрар вәрд, тигра бәјәд бигәрар вәрд» сурәтиндә зикр етмишдир.

кии Тејмур нә гәдәр һакимијјәт дүшкүнү олурса-олсун, онун шәф-гәтсиз вәғаты, көнүллү, сәрт вә хәшин тәбиғәтлї олмасы һаггында јазылан әсәрләрин әксәријјәтинин мүбалиғәли олдуғуна шүбһә јохдур. Исфәһан мүһарибәсиндә ордуларын гарәт вә јәғма илә фәв-гәл'адә гызмыш олдуғу бир заманда белә шәһәрин үләма вә фүзә-ла јашадығы һиссәсинә тохунмағы гадаған едән, һерат вә һәләб үләмасы илә дини мүбәһисәјә киришиб, өзүнә мүхалиф фикирдә оланлары белә һәдијјә вә хәләтләрлә тәлтиф едән, мүһарибә әсна-сында дүшмәни сарајындан дәрдәст олунан вә она гаршы әдавәт-ләри заһир олан Шәмсәддин Фәһари, Мәһәммәд Чәзди вә мәшһур Шейх Бухари кими үләма вә фүзәланы бир чох һәдијјә вә еһсанла өзүнә чөлб елмәјә чалышан²⁸, фәтһ етдији мәмлөкәтләрдә әсир дүшән һүнәрмәнд вә сәнәткарлары гәнимәтләринин ән гијмәтлї чүм-ләсиндән һесаб едән вә нәһајәт, Бруссе китабханасыны сәмәрли (әкрли-паланлы) һејванлара јүкләдиб, Сәмәргәндә кәтирән бир адамы «вәһши» вә «гәддар» кими ләғәбләрлә адландырмағ чаиз ола биләрми?!.. Ахсаг Тејмур һаггында һәр нә гәдәр Чинкиз хан кими вәһшилик вә гәддарлығ иснад едилиб, бир чох шејләр јазылмышса да, бу иснадлар јухарыда зикр олунан вағәләрә нәзәрән икигәт хәтәдир. Ахсаг Тејмур һәр шејдән әввәл бир чәнкавәр иди вә чәнк әсринин малик олдуғу силаһлары истемал етмәкдән башга бир шејә көмәк етмәди. Һәтта онун бир нечә дәфә воғуә кәтирдији, дүшмәнләри тәрәфиндән бу гәдәр кәдәрли вә тәзмин едилдији тәх-рибат вә әф'али хәшинәси әксәр вахтлар јалныз өзүнә гаршы еди-лән чинајәтләрә көрә чәза јолу илә вә әдаләт лүзүму илә ичра едилмишди. Доғрудур, бу чәза хејли шиддәтлї олмушдурса да, һәр һалда һағлы оларағ едилмишдир. Исфәһан вә Ширазда етди-ји шиддәтләр јалныз өз ордусуна хаинчәсинә едилән тәчавүзләрә вә 3000 нәфәр әскәринин гәтл олунуб, ахыдылан ғанларына гаршы иитигам вә әвәз оларағ ичра едилмишди. Кечмишдән бәри мүәви-јә тәрәфдары олан Дәмәшг әһли Ал һүсәјини шәһид едилмәсин-дән чох Тејмур әлиндән чәза чәкдиләр. Лакин ахсаг Тејмур фачиә-ли бир сурәтдә вағе олан Ал һүсәји шәһадәтиндән сон дәрәчә мү-тәәсир олмушду. Һәр һалда бир чох дүшмәни гәләмләр тәрәфин-дән фәзләсилә јазылмыш, јахуд бизим үчүн исрари һәрб олмағ вә һадисәләринин гаранлығ кушәләриндә көмүлүб ғалмағ сурәти илә кизлин ғалан бир сыра намә'лум сәбәбләр лүзүму илә вағе олмуш бу шиддәтләр, ған ахыдылмасы нә гәдәр чох ола биләр?! Бу мә-сәләләр һаггында һеч бир шәхс артығ бир шеј кәстәрмәмишдир. Доғрудур, ахсаг Тејмур Орта Асијада, нәһајәт, гаты һәрәкәт етди. Исламијјәтин мәдәнијјәт чичәкләри илә тәзәһүр вә сивилизасија

²⁸ Әмир Тејмурун һәләб үләмасындан Гази Шәрәфәддин илә чидди мүбәһи-сәси олдуғу, нәһајәт, фикринә, мүхалиф олан Шәрәфәддин вә онун табелијиндә оланлары тәһт һимәјәсинә алыб, зәнжин һәдијјәләрлә тәлтиф етдији мә'лумдур. Һалбуки Шәрәфәддинни рәфиғ вә тәрәфдары 2000 нәфәрдән артығ иди. Буна бах-мајарағ, Тејмур бунлары елмләринә һөрмәт едәрәк өз һимәјәсинә алмыш, көзәл еһсанат вә мүкафат вермишди.

етдији заманларындан саламат ғалмыш, Һәтта ғанлары ғәјнајан моғоларын јахыб-јыхмасындан белә гуртулмуш олан маариф вә үмран әсәрләри түрк-татар ордулары тәрәфиндән мәйв едилди. Әһмәд ибн Әрәбшаһын бу хүсусдакы нифрәт вә истикраһы гисмән һағлы вә јерлидир. Фәғәт әһвал вә һадисәләрә үмумијјәт нөгтеји-нәзәриндән баханлара мә'лумдур ки, Тејмурун бу һәрәкәти јалныз тәхриб вә јәғма арзусундан ирәли кәлмәјиб, әксәрән бунлары је-нидән тәғвијјә вә тәқдид етмәк нијјәти илә, онлардан даһа мүкәм-мәлини вүчүда кәтирмәк мәғсәди илә вағе олмушду. Түрк вә әрәб ғәбаиллиндән зүһур етмиш бир чох чаһанкир мисаллы Әмир Тејмур өзүнүн доғма јурдуну фәвгәл'адә дәрәчәдә севир, она бир ибдила вә севда дәрәчәсиндә бағлы иди. Бунун үчүн гәрби исламын сија-си вә дини мәркәз сигләтини, бунунла бәрәбәр онсуз да көвшәклә-ниб чүрүмәјә үз тутан мәдәнијјәти исламијјә шәчрәсини башга јер-ләрдән даһа сағлам, даһа абдар олан Түркүстан торпағына көчү-рүб көкләшдирмәк истәмишди. Онун бу һәрәкәти, әлбәттә, тәәсүф едилмәлидир, фәғәт буну она бир гүсүр вә ғәбаһәт сурәти илә тә-ләғги етмәк чаиз дејилдир. Ғалды ки, Тејмурун бу мәсләкдә белә шанлы бир вадидә чалышмасы үзүндән Түркүстан үчүн әһмиј-јәтлї вә давамлы нәтичәләр һасил етмиш олдуғуну сөйләмәјә белә һачәт олмаса, Ғәмбалә, Ғәзнә вә Бухара сарајларында, Мавәрәннәһ-рин кечмиш сүләләләри тахткаһында һеч бир заман Сәмәргәнд сарајы нәзниндәки гәдәр сәрвәт вә дәвләт, һәшәмәт вә сәлтәнәт чәм едилмәмишди. Тејмурун сарајы вә шәһликләри хүсусунда та-рихчи Шәрәфәддин вә Испанија сәфири де Клавихо хејли мә'лумат јазмышдылар. Фәғәт Испанија сәфири сифәтилә Тејмур сарајы нәздиндә олуб, һәр хүсусда бәззат һазыр олан Клавихо Ал Тејмур шәһликләринин ғабарығ вә парлаглығы, мәрасиминин тәнтәнә вә дөбдөбәси, хүсусән сарајын шөвкәт вә шүкүһу хүсусунда доғру оларағ о гәдәр парлаг вә көзғамашдыран лөвһәләр тәсвир етмиш-дир ки, бу лөвһәләр гаршысында Шәрәфәддинин һекајәләри сөнүк вә рәнксиздир. Чүнки сәфир даима Тејмур нәздиндә мөһтәрәм вә мүәззиз бир мөвге тутдуғундан орада чох шејләри өз көзү илә көрмүш вә билаваситә өзү иштирак едиб өјрәнмишдир. Сәфирини Тејмур һүзурунда нә гәдәр е'тибар вә еһтирамы олдуғу Тејмурун ашағыдакы сөзләриндән заһир олур: Бир дәфә Әмир Тејмур рәсми гәбул әснасында һүзурда олан әркани дәвләтинә җитабәт сәфир һаг-гында белә «бахын, мәним оғлум, чаһанын кәнарында јашајан Ис-панија кралы вә фирәнк кралларынын ән бөјүјү тәрәфиндән нәз-димә көндәрилән сәфир будур, һәгигәтән бу фирәнк милләти бөјүк милләтдир. Бунун үчүн мән, оғлум, Испанија кралына өз тәбрик вә саламымы көндөрмәк истәјирәм» демишди. Биз Сәмәргәнд сарајы һаггында мә'лумат үчүн рәһбәр едәчәјимиз бу сәфири камал и'тимад вә әмнијјәтлә динләмәјә, онун сарајын асары, мәрасими вә ајини тәшрифәтә хүсусунда верәчәк мә'луматы ән сәһиһ бир вә-сигә оларағ ғәбул етмәјә гадирик.

Сәфирин мә'луматына көрө, Тејмур сарајының мәрасими тәшрифаты өзүндөн эввэл кәлиб кечән вә бу күн хәрабәләри үзәриндә сәт-вәтли Тејмур тахты пәјдар олан бир чох мәмләкәт вә ханеданын мәрасиминдән мүрәккәб иди. Сарај әлбәсәси ипәкдән, гәтифә вә атласдан олуб, әрәб вә мүсәлман үсулунда бичилмишди. Сарај гадынларынын әлбәсә тагымы исә, о чүмләдән «шивколаһ» адлы баш өртүјү (тагије галпаг) ән мө'тәбәр сајылырды. Үмүмән әввәлки Харәзм модасыны јада салырды. Сарај гадынлары гырмызы ипәк-бүкүлүм вә гырмыларла ашағы салланан әтәкләри алтунлу кантдан узунәтәкли бир нөв фистан кејирдиләр. Фистанларын ләтиф бүкүлүм вә гырмыларла ашағы салланан әтәкләри алтунлу кантла (кружева) ишләниб нахышланмыш олурду. Бунун әтрафыны сых өртүк саран әлбәсәләри адәтән голсуз (енсиз), јерә гәдәр салланан әтәкләри о гәдәр узун олурду ки, бунлары әксәрән әдәдләри он бешә чатан хүсуси ханымлар дашыјырдылар. Сарај гадынларынын үзү түлбәнд вә јахуд нәфис јылдырмаларла өртүлү олурду. Сәјаһәт вә сәфәр заманы тоз вә һава тәсириндән јайынмаг үчүн үзләринә гуршун рәнкли әнлик (киршан) сүртүрдүләр. Ханымларын баш өртүкләри, үмүмијјәтлә, мәғфәрә (тасколаһа) бәнзәјән гырмызы чухадан (маһуддан) тикилмә галпаг (јахуд шлјапа) шәклиндә алмаз, јагут вә зүмрүдләрлә зинәтләнмиш олурду. Галпагларын тәпәсиндә јуварлаг вә дишдиш ојмалы бир сүс тикилмиш, бунун да јухарысында узун вә ләтиф пәнбә бәјаз гуш түкү сапланмыш олуб, түкүн јухары учу гырванараг јенә ашағы салланырды. Бу түкләрин бә'зисинин учлары јүрүш вә дуруш әснасында титрәјәрәк чәһрәләрә хүсуси бир чазибәји диһбәрәнә вермәк үчүн көзләрә гәдәр узанырды. Тејмур сарајынын һесабыз гадынлары өзләрини јарым Асијанын мәчоһераты вә Бәлтан, Исфаһан, Кәнчә, Дәмәшг, Бруссе вә Венедик зәркәрләринин нәфис вә бәдии мәһсуллары илә бәзәјирдиләр. Әрләри бунун кими өзләринин гијмәтли чәваһир вә алмазларла бәзәдилмиш көз гамашдыран силаһ, көмәр вә мәдәни ојмалардан ибарәт олан зинәтләрини көстәрмәкдән кери дурмаздылар. Бунларын һекајә вә әфсанәјә бәнзәјән сәрвәтләри, хүсусән алтун күмүш габ-гачаг (әдавәт вә ев әшјалары) тагымларында көрүлүрдү. Сәфир чадырын ортасында бөјүк бир алтун сандыг көрдүјүнү һекајә едиб дејир ки, сандығын гапағынын кәнарлары јашыл вә мави мина, бир чох чәваһир вә шаһданәләр (бөјүк иччи парчалары) илә нәгшләнмиш галачыгларла сарылы иди. Сандығын ағзы бир нөв гапыја бәнзәр иди ки, бунун дахили кәнарында пәрваз (гарниз—гурнич) олуб, пәрвазын үстүндә бир сыра гәдәһ вә чам, онларын үзәриндә дә иччи вә чәваһирлә бәзәдилмиш алты дәнә алтун топаг (кәрә) вар иди. Сандыгла јан-јана бир гарыш јүк-сәклијиндә алтун маса гојулмушду. Столун кәнарлары гијмәтли алмазларла нәгшләнмиш вә үстүнә ики гарыш узунлуғунда бир дәнә ачыг рәнкли зүмрүд парчасы гојулмушду ки, бу зүмрүдүн һәчми бүтүн столун үстүнү өртәчәк гәдәр бөјүклүкдә олуб, галын бир

дөһнә тәшкил едирди. Бунларын гаршысында паламут (палыд-бәлут) ағачына бәнзәјән бир дәнә алтун ағач (шәчрә) вар иди. Ағачын сағы инсан ајағы галынлығында иди. Будаглары алтундан паламут јарпаглары илә өртүлү олуб, һәр тәрәфә јайылмышды. Ағачын будагларында јемиш (мејвә) јеринә һесабыз јагут, зүмрүд, фирузә, көј јагут (сафир) вә әчаиб иччиләр (мирвари) асылмыш, јарпаглары үзәриндә дә алтундан гушлар отурмуш вә бунлар да рәнкарәнк бир шәкилдә миһаланмыш идиләр.

Әмир нәслиндән олан шаһзадәләрә тәгдим олуначаг һәр шеј бөјүк күмүш непсиләрә (хончалара) ваз едилиб кәтирилмәли иди. Амма императорун өз аиләси алтун габларда јемәк јејирдиләр. Әкәр бунлар үзәринә әлавә олараг әксәрән минләрлә адам ишти-рак едән бөјүк ишрәт мәчлисләриндә ички вә шәрабын гонагларын һәр биринә алтун чанаглар үзәринә гонан алтун гәдәһләрә долду-рулуб тәгдим олундуғуну зикр етсәк, о һалда Тејмур сарајынын фөвгәл'адә зәнкинлији вә сәрвәти һагғында бир фикир вә тәсәввүр һасил едә биләрик.

Тејмур сарајындакы парлаглыг вә габарыглығын зирвәји шөвкәт вә шокуһә чыхдығыны өзү көрән сәфир Клавихо Сәмәргәнд чәварында «Кан кол»²⁹ дејилән делкеша бир ова ичиндә гурулмуш јәј чадырларында ичра олуман бајрам вә кејфи сәфа мәчлисләрини нәгл едәркән бурадакы әчаиб вә гәраиб бәјандан ачиз галмышды. Түркләр даима јүнкүл бир чадыр алтында вахт кечирмәји һәр шејдән үстүн тутурдулар. Буна көрә онларын рүтбә вә сәрвәтләри һәр шејдән әввәл бу гәрәрсиз мәнзил вә мәскәнләринин зинәт вә сәфасында нәмәјан олурду. Амма Тејмур исә јер үзүндәки түркләрин ән бөјүјү вә ән шөвкәтлисиди олдуғундан, тәбиндир ки, бу мәскәнләрдә онун мисли көрүнмәмиш һәшәмәт вә әзәмәтини әкс етдирдиләр. Тејмурун Сәмәргәнддән шәргә доғру бир фәрсах меса-фәјә гәдәр узанан, Зәрәфшан чајы вә онун мүтәддид каналлары тәрәфиндән суварылан руһнәваз, делкеша вә јашыл ова ичиндә гурулмуш јәј чадырынын көстәрдији мәнзәрәји сәфа вә һәшәмәти тәсәввүр едә билмәк үчүн Тејмур сарајынын, тахткаһынын һәгигәтән нә дәрәчәдә шөвкәтнәмун олдуғуну беззад көрмәк лазымдыр. Бу чадырках һәгигәтдә он вә он беш мин дәнә ачылмыш јәј чадырындан ибарәт олуб, бунлара бүтүн сарајын әрканы, әсл задәжан вә күбар тәбәғәси, диқәр синфи алијә илә бәрәбәр әһалиини дә мүх-тәлиф синфи јерләширди. Бу чадырках ичәрисиндә шәһәрин һәр чүр рүтбә вә сәнәт әрбабы, түччар вә әснаф зүмрәси игәмәт едир, ән зәнкин дүкан вә мағазалар ачылып, сәнәткар вә һүнәрмәндләр сәнәат вә кәсбхана ачырдылар. Мүвәггәти сичаг суаг (ванналар) тәртиб едилирди. Бурада император сарајы әрканына мәхсус чадырлар гурулурду. Сарај чадырларында ортадан јелпазә варды. Һәр тәрәфә ачылып јайылан чадыр сыраларынын ән мәркәзи ин-

²⁹ Пти де-ла Круа «Хан гол» дејә јазмышсада, «Кан гол» даһа доғру олмалыдыр.

тихаб едиллирди. Бундан сонра силсиләји мәрәтәб гәјдасына риа-
јәтлә әсләздәләр, күбар вә әшраф, ә'јан вә мә'мурлар үчүн чадыр
сыралары тикилирди. Бурада Ал Тејмур вә сарај әфрады, һәр бир
түмән ағасы, вәзир вә саирә өз рүтбәсинә көрә мөһәллини биләр-
ди. Мәсәлән, өз чадырынын сағда, солда, јахуд биринчи, икинчи
вә үчүнчү олдуғуну билир вә һеч бир гарышыглыг олмурду. Бун-
дан башга руһфәза вә порсәфа олан «Кан гол» овасы гыса бир
вахт ичиндә төпәләринә рәнкарәнк бајрагчалар асылмыш чадыр-
ларла долурду. Бу чадырлар хәфиф јелләр әсмәсилә титрәјән лалә
чичәкләри сырасы кими сәф-сәф дүзүлү олурду. Чадырларын шә-
кил вә бичими хүсусларына кәлинчә бунларын әксәри дәјирми
(даирәви) шәкилдә олуб, ағ кечә илә өртүлүрдү. Бунларда Әрәбис-
тан үсулунда дүзәлдилмиш узун дөрдкүнч шәкилли чадырлар ара-
сыра көзә чарпыр вә ејнилә. Иран үсулунда олан сәрапәрдәләрә
(чадырлар) тәсадүф едиллирди. Испанија сәфиринин тәәччүб вә
һејрәтинә баис олан асары зинәт вә зибанын ән биринчиси бу нөв
сәрепәрдәләр олмушду. Бунларын бичими дөрдкүшәли (квадрат)
шәкилдә олуб, јүз аддым енији вә үч сүнкүбоју јүксәклији вар
иди. Бунун орта даирәси (мәркәзи) бир нөв көшкә бәнзәјиб, он
ики дәнә алтун дирәк (сүтун-әмуд) үзәриндә дурурду. Бу алтун
сүтунларын галынлығы инсан галынлығында олуб, үстү көј (мави)
боја илә рәнкләнмишди. Бу сәрапардәнин үст гатында чатма ола-
раг јарымкүрә шәкилдә јуварлаг өртүк вар иди. Сүтуилар үзә-
ринә чәкилән ипәк чадырлар кәмәр шәкилдә јарымјај тәшкил
едирди. Көшкүн һәр тәрәфиндә јүксәк бир гапы (мәдхәл) вар иди.
Гапылар алты дәнә сүтун үзәриндә гурулмушду. Бүтүн чадырлар
беш јүз дәнә гырмызы гурдәлә (шәрид) илә бағланыб кәрилмиш
вә бәркидилмишди. Көшкүн харичи тәрәфи ағ, гара вә сары јол-
јол ипәк, дахили дә буруг (гырмызы рәнкли) халча илә дөшән-
мишди. Халчалар алтун јалдыз илә нәгшләнмиш вә һәр чүр ипәк
бәзәкләрлә сүсләнмишди. Бунларын јан кәмәрләринин ортасында
ән чох ишләнмиш нәгшләр вә зинәтләр вар иди. Дөрд кушәдә олан
дирәкчәләрин јухары учу кәнбодлу олуб, бунларын төпәсиндә һи-
лал саплаинмышды. Ортадакы бешинчи дирәјин үстүндә ејнилә бу-
нун кими рәсмләр кәнбод вә һилал саплы иди, анчаг бунун чәса-
мәти әввәлкиләрдән бөјүк иди. Нәһајәт, узагдан бир гонаг сарај
кими көрүнән бүтүн көшкүн әтрафы јүксәк вә ала рәнкли дивар-
ларла өртүлмүш вә һәр диварын үстүндә галачыглар (бүрчләр) ти-
килмишди. Бундан башга императрича вә биринчи шаһзадәләр
үчүн ләтафәт вә еһтишамы бундан әскик олмајан дикәр чадырлар
мөвчуд иди. Бунлар алтунла нәгшләнмиш, ичәридән гижмәтли вә
нәгшли гумашларла астарланмыш сары, ал, гырмызы (ферфери)
ипәк јахалыгларла өртүлмүшдү. Сәрапәрдәнин һәр бириндә атлы
(сүвари) адамын кечмәсинә мүсәид олан гапылар вә кениш пәнчә-
рәләр вар иди. Тәзә һава алмаг үчүн пәнчәрәләр ачылдығы заман
онларын үзәринә ичәрдән ипәк ағ (шәбәкә) чәкилир вә онун үзә-

риндәки ипәк пәрдә күнәшин шүасыны әкс етдирлирди. Әлбәттә,
бунлардан ән көзәл зинәт вә ләтафәти илә мүмтаз олан һал-һазыр-
да истә'мал едилән гапы халчалары вә палазларыдыр. Гапылар
үчүн олан палаз пәрдәләр сон дәрәчә мөһарәтлә алтун күмүш јал-
дыз илә чичәкләниб ишләнмиш олурду. Тејмурун Брусседән кәтир-
дији гапалыг үзәриндә христиан әзизләриндән Павлус вә Петру-
сун тәсвирләри тәрсим олунмушду.

Бәјан вә тәсвири охујанлар үчүн «Мин бир кечә» һекајәји гә-
раибини јада салан бу чадырлар алтында парлаг бајрам вә ишрәт
мәчлисләри тәртиб олунурду. Һал-һазырда татар императорунун
мәтбәхиндә һазырланмыш олан тәамларын әнвә вә әгсамы һаг-
гында мүфәссәл мә'лумат әлдә едилмәмишдир. Лакин онларын ән
бөјәндији тәамлар һаггында әлдә олунан аз-чох мә'лумата әсасән
бу тәамлар гојун вә ат әти гызартмасы, һәлә дә биширилмәкдә
олан плов, ичи әт гижмәси вә саирә илә долу хәмирашы, дадлы бәк-
сәматдан ибарәтдир. Ән мәғбул јемәкләрдән олмаг үзрә көзәл пар-
чаларла доғранмыш ат әтиндән олан тәамы көстөрмәк олар. Бу
јемәк алтун габлар ичиндә сүфрәјә верилирди. Һалбуки уста доғ-
рајычылар тәрәфиндән доғранмыш дикәр гызартмалар анчаг көн
(мешин) сүфрәсинә вә'з едиллир вә бу габдан биринчи император
логма јејир, сонра исә башга сүфрәләрә нөвбә илә кәздирилирди.

Бунлардан башга дөјүлмүш әт әзмәси јемәкләри күндүз тәа-
мында биширилир вә фәғәт бу тәамлардан сонра јаз күнләри мүт-
ләг үзүм вә говун кими мейвәләр тәғдим олунурду. Јемәкләрдән
сонра о заманлар Орта Асијада олдуғу вәчһлә ички пәјланырды.
Ичкиләр император Әмир Тејмурун өз идарәси алтында ичра олу-
нурду. Онун идарә вә рүхсәтиндән башга һеч бир кимсә, истәр ев-
дә вә истәрсә дә зијафәтдә (ғонаглыгдә) олсун, бир шәј ичмәјә чә-
сарәт етмәзди. Ичкидән ән мәғбулу шәраб, буза, кымыз, шәрүб
вә шәкәрли гәјмаг иди. Белә мәчлисләр нәтичәсиндә Түркүстанда
һәр нөв чанбаз, ојунчу, мезаһчы, ләтифәғу вә рәғгасларын вүчүдә
кәләчәји чох тәбиидир. Фәғәт бунларын әксәри Кәшмир вә Һин-
дистандан кәлирди. Бу бајрам вә сәфа мәчлисләриндә гадынлар
иштирак едирдиләр. Һәтта шаһзадә ханымлар белә чәмаәт мәч-
лисләри кешиндә едиб, мәчлисләрә христиан сәфирини дә'вәт едир-
диләр. Испанија сәфиринин мә'луматына көрә, биз Түркүстанда
Мираңшаһын зөвчәси, гырх јашлы принсеси (ханзадә) тәрәфиндән
кәсәрәтли гонаглар үчүн бөјүк вә парлаг мәчлиси үмумиләр ке-
шиндә вә тәртиб едилдијини билирик. Дикәр дәфә Тејмурун бирин-
чи зөвчәси Әмир Султан еһтишамлы чадырлар һеј'әти ичиндә тәнтә-
нәли вә габарыглы шәнлик вә ишрәт мәчлиси гурмуш вә бурада
чох бөјүк мө'тәбәрән һазыр олмушду. Мәчлис кешиндә оланан јер-
дәки чадырларын әтрафы чухадан диварларла сәдләнмиш, бу дивар-
лар да алтун күмүш нәгшләрлә, јалдызлы јазыларла зинәтләнмиш
вә мәшһур сөз вә һәдисләр тәрсим едилмишди.

Әкәр «Кан гол» овасында ичра олунан шәңдикләр вә бајрам-

алар чүмлэсиндэн олмаг үзрә пәһләванлар көрүшмәсини, яшыл вә ғырмызы рәнкләрә бојанмыш филләр ојнадылмасыны вә һәр чүр жарыш вә әјләнчәләри зикр етмәк лазым кәлсә, о һалда гәриб вә мүфәссәл бир һекајә сәјләмиш олуруг.

Ахсат Тејмур Асијанын бир чох тәрәфиндән һесаба кәлмәз хәзинә вә гәнимәтләр топламышса да, бунлары хәсис вә пинти бир зәнкин кими кизләтмәмәси онун сарајынын парлаг вә рәвнәг бир сурәтлә идарә едилмәсиндән, истәр тахткаһыны вә истәр доғма шәһәри Сәмәргәнди тәзјин етмәк мәгсәди илә тикдирдији чәсим вә мөһтәшәм сарај вә биналардан аңлашылмагдадыр. Император Тејмур парлаг бир мүвәффегијәтлә тамам олан һәр бир һәрб сәфәринин, һәр бир шадлыглы вәгуатын хатирәсини бир абидәји ме'маријә илә, чәсим бир бинаји мөһтәшәмлә әбәдиләшдирмәјә чалышырды. Бунун үчүн һиндистандан јүзләрлә маһир вә һүнәрвәр дашјонан, Шираздан, Исфahan вә Дәмәшгдән мәшһур һәккак, нәггар (һејкәлтәраш) вә нәггаш чәлб едилиб, Түркүстана вә Мавәрәннәһр өлкәсинә көндәрилирди. Онлар дүшмәнләр тәрәфиндән габа барбар кими тәсвир олуан түрк чаһанкирләринин гәлбкәһиндә көзәллик вә нәфасәтә һәрарәтли мөһәббәт атәшләри илә бәзәдилдијинә дәләләт едән сәнајәји бәдиә вә чәсимә инша едир вә дикәр асарн нәфисә вүчудә кәтирирди. Бунун үчүн һәр нә гәдәр Асијаји Ислам 200 ил мүддәтиндә јалныз бир һәрб јатағы вә орду чадыркаһы тәшкил етмишдисә дә, бунунла бәрәбәр һалһазырда белә һејрәтләрә баис олан мөһтәшәм абидәләр вүчудә кәтирмәјә гадир олдуғуну исбат етмишди. Әмир Тејмур мәмләкәтинин саир шәһәрләриндә белә көзәл биналар инша етмишди. Мәсәлән, Тәбриздә мәсчиди Чами, Шираз сарајы, Бағдад мәдрәсәји алијјәси, Түркүстанда Шејх Әһмәд Јәсәви түрбәси вә саирә. Өзүнүн хатирәји сәхавәти олараг ән мүәззим вә вәз биналары, ән чәсим вә мөһтәшәм абидәләри Кешдә вә Сәмәргәнддә инша етдирмишди. Өз сүләләсинин мәһди зүһуру (бешији) вә ағибәти әбәди истираһәткаһы олан Кешдә атасынын гәбри үзәринә мөһтәшәм бир түрбә, биринчи оғлу Чаһанкирин гәбринә белә бир мәсчид инша етдирмишди. Мәсчидин һавлисиндә (һәјәтиндә) бунларын истираһәти руһи үчүн кечәли-күндүзлү фатихә вә дуа охумагла мәшғул олан молланын мәншәти вә руфәһи һәјаты Тејмур тәрәфиндән тәмин олуномушду... Әмир Тејмур өзүнүн мүвәффеғанә фүтуһаты ибтидасында ән зијадә Кеш шәһәринә мејл вә тәвәччүһ едир, ону Орта Асија дүнјасынын бир мәркәзи мә'нәвијјаты һесаб едирди. Бунун үчүндүр ки, бу шәһәр «Гүббәт үл елм вә әдәб» ләгәбиннә газанмышды. Зира Харәзмнә ән мәшһур мәдрәсәләринин, Бухара вә Фәрғанәнин үләмасы һәр тәрәфдән топланыб, бу шәһәрин диварлары дәрунунда мәскән тутмаға мәчбур олуномушдулар. Һәтта Тејмурун бураны өзүнә бир пайтахти һөкүмәт, бир пайтахти сәлтәнәт етмәк истәји онун бурада «Ағ сарај» адлы мүәззәм бир сарај инша етдирмиш олмасы илә сүбүт олуноу. Он ил мүддәтиндә иншасы

тамам олан бу сарај Иран ме'марлары тәрәфиндән инша едилмиш олдуғундан бу ме'марлар өзләринин милли тәрзи ме'маријәләринә о дәрәчә садиг галмаға чалышмышдылар ки, сарајын баш чәбһәсинин үзәринә «шир вә хуршид» армасыны (нишаныны) јапышдырмыш вә Туран чаһанкиринин (Тејмур) мәскәнини Иран ханларынын нишанәси илә тәзјин етмишдиләр³⁰. Сарајын ән мөһтәшәм вә мәснә јерини тәшкил едән тәрәфи о заманын үмуми биналарында олдуғу кими «пиштағ» дејилән гисми иди. Бура бүтүн бинадан даһа һүндүр вә даһа јүксәкләрә галхмыш јарымгүббә шәклиндә иди. Үмуми пиштағын чәбһәси дә һәр чүр чичәкли тәзјинат вә чәләли кәрпичләрдән дүзүлмүш, әрәби нәгшләрлә бәзәнилмишди. Бу кәрпичләр о заман Кашанда дүзәлдилди. Бундан башга бу нөвдән олан кәрпичләр һәлә дә «каши» адыны дашыјырлар. Бунларла диварларын ичәрисини, һүндүр көшк вә сарајлар тәзјин едилди. Әслиндә диварлары бу сурәтләрлә алтун вә мави рәнкләр, әрәби нәгшләрлә зинәтләнмиш, дөшәмәләри ән нәфис вә рәнкарәнк мо-зәнка илә дөшәниб, јухарыдан олачағы мејдандадыр... Сарајда бу кими рәваг вә сәрдаг (хүсусән истираһәт көшкләри) чох вә сыра-сыра мөвчуд иди. Амма сарајын кениш вә парылтылы бајрамсәламлығы гаршысында бөјүк вә кәлкәли бағча узаныб кедирди. Бурада күл вә чичәк сыралары арасындан ахан шәффар суларын шырылтысы көнүлләри нәвазини, руһу тәлтиф едирди.

Сәмәргәнд кетдикчә өзүнүн ләтафәт вә зинәтинин артырыб, Кешдән даһа ирәли кечди. Бу шәһәр Тејмурун әсл пайтахты олараг кеткәдә өзүнүн бөјүклүјү, әһәмијјәт вә еһтишамы чәһәтдән ән мүһүм шәһәрләр дәрәчәсинә чыхмыш олду. Испанија сәфирләринин шәһәдәтинә кәрә, Сәмәргәнд Әндәлисдәки Әшбилијјә³¹ шәһәриндән аңчаг бир аз бөјүк иди. Фәгәт бу заман Сәмәргәндиң јалныз шәһәр дивары вә һасары илә галасы, јә'ни шәһәрин ичи дахил олмалыдыр. Сәмәргәндиң әсл еһтишам вә ләтафәти шәһәрин кәнар вә дишары гисминдән, бир-ики фәрсәх узунлугда олан бағчалардан вә бунлары тәзјин едән делкешә ејванлар, гәмәријјәләр, көшкләр вә әмир сарајларындан ибарәтдир. Сәмәргәндиң шәрғ тәрәфиндән «Бағи делкешә» адланан јаз сарајы, әјләнчә мөһәлләри мөвчуд иди. Бунлар «дәрвәзәји Фирузә» адланан шәһәр гапысы васитәсилә Сәмәргәндиң ичәри гисмини көзәл вә узун хијабан илә бирләшдирмишди. Амма сарајын јүксәк вә кениш, алтун јалдызлы вә мави кәрпичләрлә дөшәниш «пиштағы» узағлардан парылдајыб көрү-

³⁰ Тејмурун өз нишанәји дөвләти үч һалгадан ибарәт олуб, бу шәкилдә тәркиб олуномуш вә бунларын алтына «ростирасти» ибарәси јазылмышды ки, мә'насы «гузвәт доғрулугдадыр» демәкдир. Үч һалга күрәји әрзин үч мәнтәгәсинә: чәнуб, шимал, гәрбә һөкмиран олмаг мә'насыны тәзмин етмәкдәдир. Бу сурәтлә онун нишанәси (кәрби) рости-расти шәклиндә иди.

³¹ Сәмәргәнд Әшбилијјәдән чох бөјүк иди. Мән сәјаһәт әснасында «Дәрвәзәји Бухара»дан шәһәрин бу күн мазарыстан тәшкил едән бош јеринә кәлинчә узағ сәјаһәт етдим.

лур, парылты паш олурду. Сарајын биринчи, јахуод он сыра һав-
лиси (һәјәти) әмирин мүкәммәл силаһланмыш хассә алајлары тә-
рафиндән ишғал олунмушду. Икинчи һавлидә исә бир-бири илә ја-
нашы дүзүләрәк сәфбәстә олан вә башларында рәнкарәнк бајра-
лары һави галачыгларла силаһланмыш олан алты дәнә фил-заери
бирдән-бирә һејрәт ичиндә бурахырды. Әмир Тејмур өзү анчаг
үчүнчү һавлидә олан сарајда сәфирләри вә вәзирләри ипәклә иш-
ләнмиш халы (палаз) үзәриндә отурдуғу һалда һүзуруна гәбул
едирди. Бу һавлиләрин дахили тәрәфи һал-һазырда Иранда ол-
дуғу кими кәнары сых тикилән сөјүд вә говаг ағачлары илә чә-
рилмиш һөвзәдән (шадорғандан) ибарәт иди. Һөвзәдән фышгыран
суларын фәвварәси гырмызы вә јалдызлы рәнкарәнк күрәчикләр
тәшкил едиб, күзәһнәмун гөвс кими гывранараг тәкран шадорвана
шарылдајыб төкүлүр вә дағылырды. Сәмәргәндин чәнубунда «Ба-
ғи беһишт» адлы дикәр бир сарај мөвчуд иди. Бу сарај истәр лә-
тафәти ме'маријјәси вә истәр бағчасынын мәнзәрәји делфәриби
чәһәтләри илә дөрд тәрәфә мәшһур иди. Шәрәфәддинин шәһадәти-
нә кәрә, бу сарај ағ вә парлаг халис Тәбриз мәрмәриндән сүн'и бир
тәпә үзәриндә инша едилмиш, дәрин бир каналла әһатә едилмиш
вә бир чох көрпүләр васитәсилә кениш паркла бирләшдирилмиш-
ди. Бу паркын јанында һејванат бағчасы вар иди. Әмир Тејмур
бу сарајыны өз нәвәләриндән (һәфидәләриндән) биринә, Миран-
шаһын гызына бәхш етмишди. Әмир Тејмур бу сарајы севдијиндән
тә'тил вә истираһәт саатларыны бурада кечирирди. Шәһәрин бу
јериндә «Бағи чинаран» ады илә мәшһур олан бир бағча мөвчуд
иди ки, бу бағын хијабаны өзүнүн чинар ағачлары илә шөһрәт тап-
мышды. Бурада бағын ортасында јенә сүн'и тәпә үстүндә хачвари
бир бичимдә тикилмиш әјләнчә көшкү жүксәлирди. Бу көшк диша-
рындан Сурија ојмаларынын әсәрләри илә тәзјин едилмиш,
ичәридән диварлары сулу боја илә рәнкарәнк тәсвир олунмуш, лә-
тиф мебеллә (чәһазларла) бәзәдилмишди ки, бунларын әксәри га-
лын күмүш гапламалы масалардан (стол), кроват, диван вә кәтил
кими гијмәтли чәһаз әнвасындан ибарәт олуб, әфсанәләрдә сөјлө-
нән гәраиб јада салырды. Бунлардан башга бир даһа «Бағи ши-
мал» вә јахуод «Бағи ноу» ады илә бир сарај тикилдији зикр олунур
ки, бу сарајын шәкли морәббә олуб, һәр тәрәфинин узунлуғу мин
беш јүз аддым гәдәр иди. Бунун мәрмәрдән тәрәш олунан ојма-
лары вә һәр чүр шәкилләр көстәрән габартмалары тамашакәрәнын
һејрәтинә сәббә олурду. Сарајын дөшәмәси гара ағач (Абнүс аға-
чы) вә фил кәмики лөвһәләриндән рәнкарәнк мозаика олмаг үзрә
о гәдәр маһиранә дүзүлүб дөшәнмишди ки, инсан буна тамаша ет-
дикчә һејран олурду.

Сәмәргәндин о парлаг дөврүндән чох чүз'и вә аз саламат га-
лан әсәрләрә бахсаг, онун кечмиш сарајларынын ейтишам вә шү-
куһу хүсусунда јазылан, бу күн бизә гәдәр јетишән мә'лумат вә
хәбәрләрин әсла мүбалиғәли олмадығы анлашылыр. Һәлә бундан

јүз ил әввәл Султан Худабәндә тәрәфиндән Султанијјәдә инша
олунан мәсчиди Чаме Әмир Тејмурун Сәмәргәнддә инша етдирдији
мәсчиди Шаһын јарысы гәдәр белә көзәллик вә ләтафәтә малик
дејилдир. Мәсчиди Шаһ һәлә дә Сәмәргәндин хәрәбәләри үзәриндә
јүксәлир. Бабурун нәгл етдијинә кәрә, мәсчиди Шаһын «пиштаг»
диварларында о гәдәр ири вә галын һүруфатла гуран әјәләри га-
бардылыб нәгш олунмушду ки, бунлары бир-ики фәрсәх мәса-
фәдән охумаг мүмкүн олурду. Белә бир тәрзи ме'мари үзрә инша
олунан сон вахтын әсәрләри, мәсәлән, Исфahanын мејдани шаһ мә-
һәллиндәки мәсчиди, Гум вә Мәшһәд түрбәләри сәнәт вә нәфасәт
чәһәтиндән Әмир Тејмурун асари сәхавәти олан мәбани һәшәмә
гаршысында чох ашағы дәрәчәдә галырлар. Әлбәттә, Тејмурун өз
өвләд вә әһфады дөврәсиндә, хүсусилә Шаһрух Мирзә вә Һүсәјн
Бајгара заманында бөјүк вә мөһтәшәм биналар инша етмәк һәвәс-
ләри Орта Асијада шиддәтли бир дәрәчәдә олмушду. Мәсәлән, һе-
ратын мосәлләһ (мосәлла) мејданындакы хәрәбәләр вә Мәшһәд-
дә олан принсеси Көһәршаһын көзәл мәсчиди буна далаләт етмәк-
дә олан принсеси Көһәршаһын көзәл мәсчиди буна далаләт етмәк-
дәдир. Фәгәт нә олурса олсун, бу һәвәс вә арзулар һәрарәт вә шид-
дәтинин ән жүксәк дәрәчәсинә анчаг Тејмур заманында, барбар ады
илә адландырылан Тејмур дөври сәлтәнәтиндә чата билмишди. Бу
сөз тичарәт вә сәнәат һаггында да дејилә биләр. Тејмурун әмринә
кәрә Дәмәшгин ән мүгтәдир вә маһир ипәк тохујучу усталары
(нәссач), Һәләбин мәшһур памбыг вә кәтан, Анкаранын чуха фаб-
рикачылары, Түрkiјә вә Күрчүстанын һәр нөв алтун усталары
(зәркәрләр), һасили әл һүнәри илә ишләнәчәк сәнәат вә кәсб меј-
данында маһир вә уста ким варса, һәр бири Сәмәргәндә чәлб олү-
нурду. Буна кәрә Сәмәргәндин мејдани мәишәт вә һәјатында һәр
дин вә миәлләтә мәнсуб адамлар мөвчуд иди. Һәм бунларын миғ-
дарыны јүз әлли мин нәфәр көстәрән Клавихо һеч дә јанылмамыш-
ды. Сәмәргәндә мәнзил вә мәскән аз олдуғундан бунларын чох мү-
һүм гисми ағач көлкәләриндә, мағараларда кечинмәјә мәчбур га-
лырдылар. Белә олдуғча Сәмәргәндин артыг бүтүн Орта Асија ти-
чарәтинә мәркәзи бир анбар һөкмүнү алдығыны анламаг мүшкүл
дејилди. Хүсусән Сәмәргәнддә дахили тичарәт сон дәрәчә кениш-
ләнмиш вә фөвгәл'адә бөјүк бир әһәмијјәт кәсб етмишди. Бураја
һиндистандан һәр чүр бәһарат вә бојаларла күллијјатлы тичарәт
карванлары кәлирди. Чиндән (Хәтадан) ипәк мә'мулаты, фәғфури,
чини габ вә чанаглар, мәски әгиг вә һәр дөврләр гијмәтли даш вә
чәваһир варид олуб, бу мәмләкәти чәсимәннин шимал тәрәфиндән
сәһра јолу илә ән гијмәтдар һејванати пусти (хәз-мех) маллары
кәтирилирди. Сәмәргәнд базарларында јер үзүнүн мүхтәлиф мән-
тәгәсиндән варид олан бу мал вә мәһсулат бөјүк топлара бағланыб,
гәрби Асијанын башлыча шәһәрләринә көндәрилмәклә јанашы, ики
бөјүк јол илә Авропаја гәдәр көндәрилиб нәгл олунурду. Јоллар-
дан бири Харәзм, Астарабад, Нижгород, Москва јолу илә олуб
кәтирилән маллар тичарәт ширкәтләринә тапшырылыр, дикәри исә

Һерат, Гезвин, Тәбриз, Трабзон юлу илә олуб кәтирилән маллар бурада кенужалыларын, венедикли вә бизанслыларын тичарәт кәмиләринә жүкләдилиб, Авропаја кәндәрилерди. Орталыгда давам едән мұһарибә тәһлүкәләринә бахмајараг, тичарәт ишләри Тејмурун һакимијјәт кәлкәси нүфуз едән һәр јердә камали әмнијјәт вә саламатлыгла чәрәјан едир вә чанлы сурәтдә давам едирди. Бунун ән көзәл шаһид вә дәлили јенә бизим тәкрат-тәкрат зикр етдијимиз Испанија сәфарәтханасидир. Бу сәфарәтхана әксәрән дүшмән торпаглары юлу илә Трабзондан Сәмәргәндә гәдәр кечмәјә гадир иди. Бу сәфарәт һеј'әти һеч бир гаровул әскәринин мұшајијәт вә бәкчилији олмадан гәрбин гијмәтдар маллары илә жүкләниши сәмәрли һејван карваны илә жүрүјүрдү. Һәлә бу бүтүн гәрби Асијада һәрч-мәрчлик төрәдән Анкара мұһарибәсиндән сонра кәләләрде вагә олурду.

Тејмурун Түркүстана бәхш етдији итгисади вә мәдәни һејат јалныз бунларла кифајәтләnmәмиш, руһани вә мә'нәви мејданларда тә'сири бөјүк олмушдур. Буну сонра кәлән өвлад вә әһвады даһа артыг дәрәчәләрә чыхармыш вә төрәгги етдирмишдир. Тејмур бүтүн олум вә фүнун, маариф вә сәнајејә, бу јолда кәстәрилән вә кәстәриләчәк һәрәкәтләрә милли түрк руһуну вермәјә чалышарды. Һалбуки бу төшәббүс ондан әввәл һеч ким төрәфиндән едилмәмишди. Хүсусилә Тејмур дәври сәлтәнәти илә Орта Асија тарихиндә түрклүк дәврү һөкмиран олмушдур. Зира Тејмура гәдәр кәлиб кечән Харәзм һөкмдарлары вә сәлчугиләр нә гәдәр әсл түрк иргиндән олсалар да, бу хүсусдан хәбәрләри олмајыб, гәрби ислам—Иран мәдәнијјәтинә пәрәстиш едирдиләр. Букүнкү Ираннын түрк-Ғачар сүлаләси түрклүјү кенишләндирмәк вә инкишаф етдирмәк јолунда бир аддым белә атмамышдыр. Әмир Тејмур моғолчин аләми үзәриндә түрк гәләбәсини тәчәссүм вә тәшәххүс етдириб, түрк үнсүрүнә бәһәгги ләјиг вә мүстәһәг олдуру үстүлүк вә артыглыгы вермәјә чалышарды. Һәр нә гәдәр түрк сарајында болбол харичи (әмнәби) мүтәфәнниниләр, сәнәткарлар вардыса да, мәмләкәтин рәсми дили олараг түрк дили һөкм сүрмүшдү. Һәтта һәр нә гәдәр фанатик мүсәлманлар төрәфиндән хош көрүлмүр вә будда-христианлыг бәғијјәји асары кими төләгги олунурдуса да, Әмир Тејмур мәмләкәтдә исте'мал едилмәк үчүн моғол-ујғур хәттини давам етдирмишди. Тејмур өзү халис түрк тәркибилә вазеһ вә сәлис бир услубла јазы јазырды. Онун «Түзүкати Тејмур» адлы китабы бу һиссәдә ән ачыг бир дәлил вә бүрһандыр. Бунунла бәрәбәр о вахтын шаирләри вә рәсми катибләри кими һеч бир вахт Ғабарыглы, тәмтәраглы ибарә вә мәчәзларла лүғәтбазлыг вә истилаһпәрдазлыг етмәји севмәз, садә бир диллә бәсит јазарды. Гаршысында Асијанын јарысы титрәјән вә тахты һүзурунда бу гәдәр сүлаләләр башашағы деврилән Тејмур дипломатиясы мұғавиләнамәләрини даима «Мән таңрынын гулу Тејмур» кими садә ибарәләрлә башлар вә белә јазарды. Сонрадан кәлән ханларын вә ди-

ләнци Бухара әмирләринин тәмтәраглы ләгәбләринә гијасән нә гәдәр бөјүк зидд вә тәзаддыр бу һал!...

Түркүстанда битмәз-түкәнмәз мұһарибә вә гаргашалыглара бахмајыб, Тејмур мәмләкәтинин шәрг гисминдә бу чаһанкирин әснаји һејатында олуми динијә вә дүнјәвијә бабында чох мұһим аддымлар атылмыш, зәңкин һәрәкат вә фәалијјәт көрүлмүшдүр. Мәсәлән, тарих бизә кәбәр верир ки, үлвиләрдән вә Ал Зејналабдән нәш'әт едән суфи Сејид Әли Һәмәдани ванз вә тәблиғатчы сифәтилә өзү јашадығы өлкәни үч дәфә дөнүб долашмыш (дәвр етмиш) вә нәһајәт, Сејһун (Сырдарја) чајынын бәри төрәфиндә 786 (1384)-чы илдә Хәтландә вәфат етмишдир. Бу зат вәфатындан әввәл бир тағым һикмәти бәдан вә хатирә әсәрләри јазмыш, бу бәһсләри мұталиә етмишдир. Суфи Хачә Бәһајәддин әл-Нәғшбәнди Тејмурла бир дәврдә јашамыш вә Һәлә Тејмур сағ икән 791 (1381)-чи илдә вәфат етмишдир. Бу шәхс төригәти Нәғшбәндијә дејилән бир үсули төригәт тә'сис етмиш олуб, бу күнә гәдәр Бухаранын ән мұзәззәз үлјаји миллијјәсиндән һесаб олунмагдадыр. Јерли диндарлары дедијинә көрә, Бухарадан гырх бир саатлыг мәсәфәдә олан Бәһајәддин әл-Нәғшбәнди түрбәсинә үч дәфә зијарәтә кетмәк, Мәккәји мукәррәмә вә Мәдинәји мүнәввәрә зијарәтинә мұадилдир.

Әһли фәһи вә үрәфадан олмаг үзрә Мираншаһын сарај шаири вә мәддаһ олан Лүтфүллаһ Нишапури зикр едилмәлидир. Һәр нә гәдәр Мираншаһ һеч бир чәһәтдән шајан мәдһ дејилдисә дә, Лүтфүллаһын хәјалати шаиранәси буну чох зијадә јухарылара чыхармышды. Әмир Тејмур өз әснаји һејатында буна еһтирам вә еһсан едәрди. О, 786 (1384)-чы илдә вәфат етмишдир. Гәзәлневис Шејх Кәмаләддин Хочәнди, ғәзәми үләмадан Тәғтазани вә тарихи Тејмур демәк олан «Тејмурнамә» мұәллиф вә мұһәррири шаир Әһмәд Қирмани бу чүмләдән идиләр³². Һәтта бу шаир Тејмур һаггында көркин бир һечв јазмаға белә чәсарәт етдији һалда, бунун үчүн Тејмур төрәфиндән һеч бир гәзәбә дүчар олмајыб, әксинә ондан мұкафат көрмүшдүр. Һалбуки индики Авропа һөкмдарларынын истәр һансы бири олурса-олсун, өзү һаггында јазылан о сәтирләр үчүн олум чәзасы илә мәнһум вә е'дам едәчәји ма'лумдур.

Бундан башға Тејмурун һимајәји лүтфүндән истифадә едән харичи үләма, үрәфа, шүәра аз олмамышдыр. Тејмурун Асијанын мұхтәлиф төрәфләриндән чәлб едиб, Мавәрәннәһрә јерләшдирдији адамларын һәр бири онун төрәфиндән көзәл ән'ам вә мұкафат көрмүшдүләр. Ән бөјүк лүғәти әрәбинин тә'лиф етмиш мұғтәдир Чәзәви кимиләр һәтта парлаг сарај ма'муријјәтләриндә ишә көтүрүл-

³² Бир дәфә Тејмур Қирмани вә саир о заманын әдибләри илә бөјүкләрин, инсанларын гијмәти шәхсијјәсиндән сөз ачылмаг мұнасибәтилә Қирманија хитабән «Әкәр мән сатылачағ олса идим, сән мәни гач пәһајә тәхмин едәрдиң?» дејә сорар. Қирмани буна бодаһәтәп «25 гуруша!» дејә чаваб верир. Тејмур исе «Мәним јалныз гурушағын бу гијмәтә дөјәри!» дејә е'тираз едәркән Қирмани «Затән мән јалныз гурушағын нәзәрдә тутдум, јокса сән өзүн бир парәјә белә дөјмәзсән!» дејә кәсәр...

мүшдүлөр. Амма Нишапур, Багдад, Мэрв, Харэзм үлөмасы Бухара, Сәмэргөнд вә Кеш мэдрәсә вә әнчүмәнләриндә малик олдуғлары газанч вә мұкафатын бир чох мигдарыны газанырдылар. Тејмурун парлаг дөврүндә мэдрәсә вә университетин тә'сиси, онларын идарәси үчүн едилән тәхсисат о гәдәр рөвнәг бир һал алмышдыки, бундан галма әсәрләр бу күнә гәдәр Бухараны зијарәт едәнләри һејрәтә кәтирмәкдәдир. Тејмурун өзүндән ернәк алан Ал Тејмур әфрады, вәзирләр вә саир мэдрәсәләр, мәсчидләр, гираәтхана вә әскәри хәстәханалар, бина тә'сис етмәкдә вә онлары идарә үчүн тәхсисат вермәкдә бир-бири илә јарыш едирдиләр. Бүтүн бу вәгајәјә нәзәрән Орта Асиянын руһани вә мә'нәви тәрәггиси Әмир Тејмурун истә'дад вә бачарығына бағлы олмушдур.

ТЕЈМУРИЛӘР

(Ал Тејмур—сүлаләји Тејмуријјә)

Ахсаг Тејмур хәләфләри чәһәтиндән фүтуһати чаһанкиранә мејданында сәләфи Чинкиз хан кими бәхтијар олмады. Чинкиз хан о кениш өлкәсинә јалһыз бир әсас вә бүнөврә (тәмәл) салмаға мұвәффәг олуб, онун даһа кенишләнмәсинә, даһа мөһкәмләнмәсинә чалышмағ вәзифәсини өзүнүн балаларына бурахмышды. Тејмурләнк исә өз мәмләкәт вә һакимијјәт бинасынын јухарысына вә ән јүксәк дамына гәдәр өзү чыхарды, өзү буну мөһкәмләтди. Онун балалары исә бу мөһтәшәм вә мұәззәм бинаја мөһкәм, сарсылмаз бир дирәк вә сүтун олмағ лазым икән, өз араларында давам едән нәһајәтсиз ихтилаф вә незалар, кәскин вә гызғын чедәл вә ғоғалар сәјәсиндә ән әввәл өзләри бу мәмләкәти камилән јыхылмағ вә мөһв олмағ дәрчәсинә кәтирдиләр. Чинкизләр—Чинкиз хан балалары Орта Асияја ики әср гәдәр һаким олмаға мұвәффәг олдуғлары һалда, Тејмуриләр сүлаләси өзләринә мирас галмыш олан мұәззәм бир дөвләти анчағ вә анчағ бир әср гәдәр идарә вә едама едә билдиләр. Әлбәтә, бунлар арасында да өзләринин идарәји мәмләкәт вә һөкүмәт ишләриндә усталығ вә өткүнлүкләри илә, парлаг зәкавәт вә нәчабәтләри илә бир чох нәсилләри һејрәтә кәтирәчәк шәхсләр јох дејилди. Фәгәт бунлар артығ мәмләкәтин мұғәддәрәтында гәти бир рол ојнамадылар.

Бөјүк чаһанкир Тејмурун о әзәмәтли вә гәһрәмән нә'шәси анчағ мәзара тапшырылмыш, матәм ајин вә мәрасим битмөмиш дәрһал онун варисләри арасында тахт вә таң мұбаризәси атәшләнди. О заманлара гәдәр Харэзм өлкәсини идарә едән Шаһрух Мирзәдән башға Тејмурун бүтүн оғуллари өзүндән әввәл вәфат ет-

мишдиләр.³³ Бунун үчүн Әмир Тејмур да ән зијадә гејрәт вә шүчаәтинә инандығы тәрәнләриндән (нәвә-һәфид) бирини өзүнүн тахт-тачына варис тә'јин етмишди. Бу шәхс бүтүн кәнчлик заманларыны чәнк вә ғоға мејданларында кечирмиш, фәгәт сонралар шәраб вә ишрәтә мұбтәла вә дүшкүн олдуғундан һөкүмәт ишләрини һијләкәр вәзири Пир Әли Таза тапшырмыш олан һинд вә Кабул һөкмдары Пир Мөһәммәд хан иди. Әмир Тејмурун вәфат хәбәри буна Кабулда ејш вә ишрәтлә мөшғул олдуғу бир заманда кәлиб јетишди. Әкәр Пир Мөһәммәд хан о заманлар гүввәтини топлајыб, көпүклү шәраб гәдәһи јеринә кәскин силаһ гәбзәсинә әл узатмыш, Мавәрәннәһрә һәрәкәт етмиш олса иди, о һалда она бөјүк чаһанкирин тачыны газанмағ бәлкә мұәссәр олачағды. Хүсусилә о заманлар сарај әтрафында гарышығлығ вә гарғашалығ һөкм сүрмәкдә иди.³⁴ Фәгәт Пир Мөһәммәд ағыр давраһыб, һәрәкәтсиз галдығындан онун јеринә Мираншаһын о заманлар Дашкәнддә олан 21 јашындакы оғлу Султан Хәлил Мирзә даһа чәлд һәрәкәт етди. Бурадакы бир нечә нұфузлу зәбитләрин тә'сир вә һимајәси архасында бабасынын тахтына чыхды. Сәмэргәнддә топланан сәрвәт вә хәзинә васитәсилә өзүнә мұхалиф оланларын вә һәтта Тејмурун вәсијјәтинә бәна тач вә тахты Пир Мөһәммәдә тапшырмағ истәјәнләрин мејл вә тәвәччүһүнү өзүнә тәрәф чевирмәк үчүн дәрһал ораја, Сәмэргәндә һәрәкәт етди. Пир Мөһәммәдин тәрәфдары олан фирғәләр, шүбһәсиз, күчлү вә нұфузлу иди-ләр.³⁵ Хәлил Мирзә бу гәдәр күчлү бир очағын планларыны дағыдыб, өз һакимијјәтинә Мавәрәннәһрә гәдәр кенишләнмәјә мұвәффәг олду. Бунунла о өзүнү саламлаја биләрди, фәгәт нәтичә етибарилә бу мұвәффәгијјәтләр нә верди?

Хәлил Мирзә һүсни әхлаг вә фәзлијјәт саһиб, хәјалпәрвәр тәбиәтли, һејсијјат вә тәхәјјүлата далғын бир шәхс олдуғундан һөкмдар олмағдан зијадә бир шаир олмаға лајиг вә габилијјәтли иди. Бунун үчүн бир әли илә бабасынын о бипајан хәзинәсини чаванмәрданә бир сурәтдә сәрф едәрәк нұфузлу даирәләрин мејл вә тәвәччүһатыны газанмаға мұвәффәг олдуса да, ејни заманда икинчи әли илә гоча сәләфинин (Тејмурун) кечмиш хадимләриндән бир чох дөвләт әрләрини иш башындан ендирмәклә өзүнә

³³ Тејмурун гануни зөвчәләриндән дөрд оғлу вар иди: 1—Гијасәддин Чаһанкир; 2—Мә'зәддин Әмәр Шейх; 3—Мираншаһ; 4—Шаһрух Мирзә.

³⁴ О заман сәрдарларын шураји мәчлисиндә һәрәкәти һәрбијә даир чидди ихтилаф вар иди. Бунлардан бә'зиләри император Тејмурун вәфатыны кизлин тутарағ бир кәрә горхмуш олан моғол вә чинлиләрә һүчүм етмәји саваб көрүп, бә'зиләри исә тә'хирсиз чәкилмәји мәсләһәт билирдиләр. Нәһајәт, бу сонунчуларын фикри гәләбә чалды.

³⁵ Бүтүн орду ичиндә Тејмурун вәсијјәтини дәјишмәјә разы олан чох аз бир әглијјәт вар иди. Разы олмајанларын башында бир тәрәфдән Тејмурун һәфиди олан Султан Һүсејн Мирзә, дикәр тәрәфдән кенерал Бурундуг дурурду. Фәгәт бунлар һеч бир вахт өз фикри вә гарарларында муттәғиғ олмадығларындан Хәлил Мирзәнин планыны поэмаға гадир олмадылар. Бундан башға пәрәкәндә һәрәкәтә тәшәббүс етдиләр.

етдилер. Һәтта о мұһарибә илә Ағсуја гәдәр кетди. Бунунла бәра-
бәр онун замани һөкүмәтиндә јалһыз бир дәфә шималдан ваге
олан вә ејни заманда фәлакәтлә нәтичәләниб, Мавәрәннәһрә чоһ
зәрәр вә хәсарәт тохундуран бир тәһавүз ваге олду. Әмир Тејмур
тәрәфиндән дәшти ғыпчаға нәсиб олан Говурчағ хан оғлу Бурағ
оғлан һәр тәрәфдән дүшмәнләр тәрәфиндән тәзјиг едилдијинә кө-
рә 878(1424)-чи илдә Түркүстана Сығнағ тәрәфләрә кетмәјә мәч-
бур олмуш вә орада Сығнағ галасына малик олмағ һағгыны е'лан
етмишди.

«Мәтләүссәдеји»ин саһиби Әбдүррәззағын рәвајәтинә көрә,
бундан сонра галанын команданы һәр тәрәфдән ғыпчағ вә өзбәк
атлыларынын басынлығ етмәсиндән даима шикајәтләр көндәрмә-
јә башлады. Әһвалын бу нөгтәјә кәлмәсиндән сонра Улуг бәј өзү
ораја кетмәјә еһтијач көрдү вә буна гәрар верди. Оғлунун сәла-
һијјәти әскәријјәсинә о гәдәр күвәнмәјән Шаһрух Мирзә Улуг бәјә
јардым оларағ икинчи оғлу Мәһәммәд Чукини онун јанына көн-
дәрдисә дә, анчағ Улуг бәј Мәһәммәдин кәлиб јетишмәсини көз-
ләмәдән мұһарибәјә киришидијиндән Бурағ оғланын сајы аз, фәғәт
даһа ә'ла вә мүкәммәл олан атлылары тәрәфиндән пәришан едил-
мишди. Буна јардым үчүн кәлиб јетишән Чукинин һиссәсинә дү-
шән ғысмәт бундан әскик олмады. Беләликлә, гәләбә чалан ғыпчағ
ордулары чаповулчулуг вә сојғунчулугларыны Хочәндә гәдәр
кенишләтдиләр. Бу замана гәдәр өзүнү јалһыз үләма мәчлисиндә
бәхтијар вә сәадәтли һисс едән кәнч шаһзадә бу фәлакәт зәрба-
синдән сонра артығ бүсбүтүн фүнун вә маарифә һәсри вүчуд ет-
мәјә вә бу һиссәдә даһа зијадә азадәликлә мәшғул олмаға фүрсәғ
тапды, өз тахтаһыны (пәјтахти һөкүмәтини) бу гәдәр нәфис аса-
ри ме'маријјә илә тәзјин етди ки, онун хәрәбәләри Улуг бәјин нә
гәдәр нәфасәт вә сәхавәт саһиби олдуғуна шәһадәт едир. О заман
Сәмәргәндиң нә кими бир көрүнүш, мәнзәрә әрз етдијини парлаг,
доғру бир сурәтдә тәсвир вә тәрсим едән Бабур Улуг бәјин о нәфис
мөһтәшәм биһалары чүмләсиндән бунлары зикр вә тәмсијә ет-
мишди: 1.—Дүнјада ән бөјүк вә јүксәк гүббәси олан бир дәнә
ханегаһ; 2.—Сон дәрәчә сәнәткаранә мозаикаларла дөшәнмиш, кө-
зәл ванналары олан вә шаһзадә һәзрәтләринин ән сәхавәткаранә
бәхшәјиш вә лүғфләринә мәзнәр едилән мәдрәсәји алијјә. Бу мәд-
рәсә 828(1424)-чи илдә иһша едилмишди. Фәғәт ики јүз ил сон-
ра артығ бунун парлаг вә мөһтәшәм һүчрәләри хәрәбәсиндә ча-
лышған тәләбәји олум јеринә јалһыз бајғушлар јува гуруб кечә-
ләмәкдә идиләр; 3.—«Мәсчиди мәғтә» ады илә мә'лум бир чаме-
дир ки, бунун даһили диварлары вә таваны рәнкарәнк тахта пар-
чаларындан (паркетләрдән) дүзүлмәк сурәтилә дөшәнмиш, әрәби
нәғшләр вә тәзјинатла сүсләнмиш олдуғундан белә тәсмијә едил-
мишди; 4.—«Чәһел сүтун» (ғырх дирек) адында бир сарајдыр ки,
бунун фәвғәл'адә ләтиф вә мөһтәшәм сүтун тағымы олуб, бә'зән
дүз вә доғру, бә'зән бурулушлу вә дөнүшлү сүтунлары, дөрд дәнә

јүксәк бүрчү вә нахышлары вар иди; 5.—«Корнишхана» адында
бир тахта салону (саламлығ даирәси) олуб, бөјүк вә кениш мәр-
мәр дашы парчаларындан тәркиб олунарағ дүзәлдилмишди. Бу-
радакы тахтын бүнәврәси (тәрәчәси) он беш аршын узунлуғу,
сәккиз аршын ени вә бир аршын јүксәклији олан бир дәнә даш
парчасындан дүзәлдилмишди. Бу даш кәтириләркән бир јериндән
чатлағ вермишди⁴⁴. Бу бинанын бағында «Чинихана» ады илә
мә'руф бир дәнә таблолар даирәси (асари сәнәт вә рәсмләр ота-
ғы) вар иди ки, бунун диварлары хусуси сурәтдә Чиндән дә'вәт
олуна сәнәткар вә усталар тәрәфиндән мави боја рәсмләр вә
тәсвирләрлә гапланмышды; 6.—Мәшһури чаһан олан рәсәдхана-
дыр ки, буну 832(1428)-чи илдә јүксәк дағын этәјиндә бина ет-
мишди. Бу рәсәдхананын бинасына әксәрән мәшһур үләмадан
Газизадә Руми, Гиясәддин Һәмид, Мөһнәддин Кашани вә исраил-
ли Сәләһәддин рәғбәт вә мұавинәт етмишдиләр. Бунлары маариф-
пәрвәр вә данешмәнд шаһзадә өзү Кашандан дә'вәт етмиш, шаһа-
нә сәхавәти илә тәлтиф вә еһсан бујурмушду.

Рәсәдхана о гәдәр кеч иһша олунду ки, онун тамамына гәдәр
мәзкур үләмадан һеч бири дүнјада сағ галмады, чүнки бунлар ар-
тығ шаирин дедији тә'бирлә «Һәјат јылдызларыны чоһдан гаиб
етмишдиләр». Рәсәдхана бинасыны мәшһур үләмадан Әли Гушчу
тамам вә әкмал етди. Улуг бәјин «Зичи Улуг бәј», јахуд «Зичи
Куркани» ады илә мәшһур тәғвими (елми нүчум чәдвәлләри) онун
өзү тәрәфиндән 844(1437)-чү илдә тәртиб вә тәдвин едилмишди⁴⁵.
Улуг бәј улдуз һесабламарыны бә'зи үләманын мұавинәтилә
мүстәғилән вә сурәти мәхсүсәдә тәдғигата башламышды. «Мәт-
ләүссәдеји» адлы ән гијмәтдар вә мүкәммәл бир әсәри тарихин
саһиби олан Әбдүррәззағ Улуг бәјин јүксәклик вә кенишлик кими
дәрәчәти өлчмәјә мәхсус олан мизани иртифа вә миғјаси мұһит
аләтләрини, бунларын бир мөһарәтлә исте'мал олундуғларыны
фәвғәл'адә бир мөһзузијјәтлә бәјан едир вә хәритеји чоғрафијјә
күрәји мүчәссимәсиндә исә јерләрин, дағларын, сәһра вә дәниз-
ләрин сурәт әшкали нечә доғру вә ајдын бир сурәтдә тәртиб вә
тәсвир едилдикләрини һејрәтлә бәјан едир. Рәсәдхана о заман
дүнјанын әчәјебиндән сајылырды. Она тамаша етмәк үчүн шаһза-
дәнин валидеји мөһтәрәмәси Көһәршад Султан белә 823(1420)-чү
илдә һератдан Сәмәргәндә сәфәр етмишди.

Улуг бәј јалһыз ријазийјат вә елми-нүчума дејил, бүтүн саир

⁴⁴ Бу мәним Сәмәргәндә көрдүјүм вә һағгында «Сәјаһәтнамә»ини 167-чи
бәһиғәсиндә зикр етдијим мәшһур көј даш ола биләр. Онун чатлағы вардыса дә,
анчағ онун узунлуғу Бабурин рәвајәтиндә зикр олуна гәдәр дејилди.

⁴⁵ Улуг бәјин тәғвими нүчуму («Зичи Улуг бәј») дөрд ғысмә ајрылыш олуб,
мүдәрричәти булардыр: 1-мүхтәлиф дөврләр вә тарихләр; 2-заманларын һесабы;
3-планетларын һәрәкәти; 4-һәрәкәт етмәјән улдузун вәзијјәти һағгында. Бу чәд-
вәл һағгында мә'лумат Авропада илк дафә оларағ 1642-чи илдә иһкилис шәрг-
һунасларындан Оксфорд профессору Чон Гривез вәситәсилә мејдана чыхды.

кин тачавүзләрине мә'руз гоҗан⁴¹ душмәнләринин дә талеләрн узак јавәр олмады. Бу заманларда балаји шөвкәт вә сәлтәнәтә чыхмыш олан һерат һакими Шаһрух Мирзә артыг Мавәрәннәһрдә чәрәјан едән ингилаб вә гијамлара гаршы бу вахта гәдәр етина вә диггәтсиз галмајырды. Ал Тејмурун ән шанлы вә игтидарлы хәләфләриндән олан вә сараји о заманын олум вә фүнун мәчлоууну тәшкил едән Шаһрух Мирзә әввәлләр Хорасанын олум вә маариф мәфтуну олан Иран әнасүрү арасында өзүнү мәс'уд вә бәхтијар һисс етдијиндән Сејһунун бәри тәрәфиндә һакимијјәт газанмаг фикирләри ону о гәдәр мәшгул етмәјирди. Бунун үчүн һәр нә гәдәр атасы Тејмурун вәфатындан сонра ораларда чәрәјан едән әһвал о гәдәр чох диггәт етмәјә лүзүм вә еһтијач көрмәјирдисә дә, сонралар Ал Тејмур ханеданынын мәнафеји артыг тәһлүкәдә олдуғуну көрүнчә, ән зијадә севмәдији бир шеј олан мұһарибәдән ваз кечмәјә имкан тапмады. Әмиси Хәлил Мирзәнин дүчари һәзимәт вә фәлакәт олдуғундан хәбәр алан кими дәрһал Худадада гаршы бир орду илә һәрәкәт етди.⁴² Худадад исә буна гаршы мұғабиләјә һазырлығы олмадығындан хаиннанә бир сурәтдә изһари итаәт едиб тәслим олмаг истәдисә дә, Шаһрух Мирзә өзүнү бунун һијлә вә мәкринә инандырмајыб, Сәмәргәндә доғру ирәлиләмәјә давам етди вә бураја хәлән кими әһали тәрәфиндән бөјүк бир тән-тәнә илә гаршыланыб истигбал олунду. Ихтилалчы Худадад Дашкәндә доғру чәкиләрәк орада моғоллар тәрәфиндән һаким тәјин олунан Мәһәммәд хана мұрачикәт едиб, ондан имдад вә мұавинәт истәди. Фәгәт Мәһәммәд хан о дијарын ән сәрвәтли падшаһларыннан олан Шаһрух Мирзә илә дүшмәнәнә мұнасибәтә әсла разы олмајыб, Худадады үсјанчы сифәтилә һәбс етмәји гардашы Шаһчаһана әмр етди. Бир аздан сонра Худададын башы кәсилди вә кәсилән башы да моғолларын достлуг вә еһтирам әләмәти олмаг үзрә Шаһрух Мирзәгә тәгдим олунду.

Бу сурәтлә Мавәрәннәһрдә динчлик вә асајиш һасил олдуғу кими о заманлар зинданда мәнбус, бағлы вә чәфа чәкмәкдә олан Хәлил Мирзә јада салынды. Хәлил Мирзә Мәһәммәд хан тәрәфиндән Худададын башы кәсилдикдән сонра онун (Худададын) гардашынын әмри илә Аладаг төпәсиндәки бир галаја кечирилмишди. Бундан сонра Шаһрух Мирзә дә өз сәрдарларындан Шаһмә-

⁴¹ Мирхонд рәвәјәт едир ки, куја Шаһрух Сәмәргәнди алдыгдан сонра ону тәһгирә дүчар етмишди. Фәгәт буна галырса, Мүлким ханын «Тарихи Иран»ында әнкр олунан рәвәјәт даһа доғру олмалыдыр. Бурада дејилер ки, Шаһрух Мирзә зөвчәси Көһәршадла мұашигәдә олмушдур. Бу күнә гәдәр бу мұашигә хүсусунда сахланан рәвәјәтләрә нәзәрән өзү дә белә әһвал башдан кечирән бир шаһзадәнин онсуз да ешгиндән пәришани дел олан әмисини бунунла тәһгир етмәси әсла ағла сынмајыр вә инанылмајыр.

⁴² Худадад әслиндә чағатајлардан нәш'әт етмишди. Бурасы бир аз шүбһәли идисә дә, анчаг онун даим өзүнү чәтләрин рәиси кәстәрмәси доғрудур. Бу чәтләр Тејмур тәрәфиндән мәғлүб едилмишдиләр. Бүтүн Мавәрәннәһрин шималындакы моғоллар вә калмыкларын онун бәјрағы алтына топландығлар тарихчә доғрудур.

ләјә бу галанын зәбт олунмасыны әмр етди. Хәлил Мирзә бу галадан чыхарылыб, күчлү бир сағчы (мұһафизә) гаровул дәстәсинин мұшајнәти алтында Шаһрух Мирзәнин Чейһунун сол саһилиндә гурулмуш олан чадырқаһына кәлиб чатмышды. Бураја кәлән кими Шаһрух тәрәфиндән дәрәғуш едилиб, фөвгәл'адә лүтф вә мәнәббәт көрдү. Һәтта бир аздан ешг вә севдасы илә, чох вахтлар ајрылыг вә һичраны илә чәфа чәкдији Шаһмәләк белә өзүнә гајтарылды, анчаг о тач вә тахтындан артыг мәнһум олмушду. Шаһрух Мирзә бу мәнһумијјәтә гаршы бир аз мұкафат олмаг үзрә ону Ирак имарәтинә тәјин едиб көндәрдисә дә, Хәлил Мирзә јолда кедәркән 812 (1409)-чи илдә сәфәр вахты вәфат етди. Рәвәјәтә көрә, Шаһмәләк ки падшаһын севинчи, даһа доғрусу, «падшаһын һәлакы» демәкдир, Хәлил Мирзәнин әснаји сәфәрдә вәфат етдијини ешидинчә өзүнү өлдүрүб, дар фәнадан чәкилди⁴³.

Кәләчәк илдә Шаһрух Мирзә тәқрар әлдә силаһ олараг Сејһуну кечмәјә еһитјач көрдү. Чүнки Мавәрәннәһрдә даима һөкмдарлар дәјишмәси ора һакимләринин һәјәчан вә үсјанына сәбәб олурду. Чүнки бунлар Хәлил Мирзәнин мұсаминәкарлығындан чох зијадә инад вә чүр'әт пејда етмишдиләр. Бунларын башына кечән Шејх Нурәддин тахт вә тачы өз әлиндә мөһкәмләтмәк мәгсәдилә һәрәкәти һәрвијјәгә гјам етди вә фәгәт һәрбин мұгәдди-мәсиндә белә сәрдар Шаһмәләк тәрәфиндән тармар едилиб, Дашкәндә доғру чәкилди. Оунла бир фикирдә олуб һәрәкәт едән јолдашлары да өз гәбаһәтләринә көрә чох мүдһиш бир сурәтдә әвәз вердиләр (шиддәтли гәзәбә дүчар олдулар).

Бундан сонра артыг атасынын Сурија вә Әрәбистандан башга чүмлөји мәмаликини өз һакимијјәти алтына топламыш олан Шаһрух Мирзә Мавәрәннәһр өлкәсинин идарә ишләрини бөјүк оғлу Улуг бәјә тапшырды. Улуг бәј исә јалныз атасына хәләф олмаға әмәл вә ләјәгәт саһиб олмаг дејил, һәтта фөвгәл'адә олум вә фүнун севимлиси вә маарифпәрвәр бир әмир олмаг сифәтилә атасына белә үстүн кәлирди. Ал Тејмур ханеданындан јалныз бу шәхсин исми вәфатындан бир нечә әср кечдикдән сонра да хрис'тиан Авропа әләминдә белә бөјүк бир еһтирамла јад олунурду. Әсл исми Мәһәммәд Тургај олан Улуг бәј бабасы Әмир Тејмур вәфат едән или анчаг он беш јашында иди. Улуг бәј бүтүн Мавәрәннәһр мәмаликинин идарәси кими бөјүк бир јерин онун өһдәсинә верилдији заман јалныз он доғгуз јашы тамам олмушду. Бунунла белә Улуг бәјин хејли узун сүрмүш олан мүддәти идарәси Мавәрәннәһр өлкәси үчүн тејмуриләрин ән шәрәфли вә ән парлаг бир дөври һакимијјәтини тәшкил едир. Улуг бәјин атасынын һөрмәти сајәсиндә Туран мәмаликиндә асајиш вә низам чох надиран хәләлдар олурду. Моғоллар ону дөфәләрлә чәнкә мәчбур

⁴³ Рәвәјәтә көрә, Шаһмәләк вәфалы зөвчүнүн вәфатына дөзмәјиб, көксүнә өз хәпчәрини саплајараг итиһар етмиш вә зөвчү илә бир гәбрдә дәфн едилмишдир.

етдилэр. Һәтта о муһарибә илә Ағсуја гәдәр кетди. Бунула бәра-
бәр онун замани һөкүмәтиндә јалһыз бир дәфә шималдан ваге
олан вә ејни заманда фәлакәтлә нәтичәләниб, Мавәрәннәһрә чох
зәрәр вә хәсарәт тохундуран бир тәчәвүз ваге олду. Әмир Тејмур
тәрәфиндән дәшти ғыпчаға нәсиб олан Говурчаг хан оғлу Бураг
оғлан һәр тәрәфдән дүшмәнләр тәрәфиндән тәзјиг едилдијинә кө-
рә 878(1424)-чи илдә Түркүстана Сыгнаг тәрәфләрә кетмәјә мәч-
бур олмуш вә орада Сыгнаг галасына малик олмаг һаггыны е’лаи
етмишди.

«Мәтләүссәдеј»ин саһиби Әбдүррәззағын рәвәјәтинә көрә,
бундан сонра галанын команданы һәр тәрәфдән ғыпчаг вә өзбәк
атлыларынын басгынлыг етмәсиндән даима шикајәтләр көндөрмә-
јә башлады. Әһвалы бу нөгтәјә кәлмәсиндән сонра Улуг бәј өзү
ораја кетмәјә еһтијач көрдү вә буна гәрар верди. Оғлунун сәла-
һијјәти әскәријјәсинә о гәдәр күвәнмәјән Шаһрух Мирзә Улуг бәјә
јардым олараг икинчи оғлу Мәһәммәд Чукини онун јанына көн-
дәрдисә дә, анчаг Улуг бәј Мәһәммәдин кәлиб јетишмәсини көз-
ләмәдән муһарибәјә киришдијиндән Бураг оғланын сајы аз, фәгәт
даһа ә’ла вә мүкәммәл олан атлылары тәрәфиндән пәришан едил-
мишди. Буна јардым үчүн кәлиб јетишән Чукини һиссәсинә дү-
шән һисмәт бундан әскик олмады. Беләликлә, гәләбә чалан ғыпчаг
ордулары чаповулчулуг вә сојғунчулугларыны Хочәндә гәдәр
кенишләтдиләр. Бу замана гәдәр өзүнү јалһыз үләма мәчлисиндә
бәхтијар вә сәадәтли һисс едән кәнч шаһзадә бу фәлакәт зәрбә-
синдән сонра артыг бүсбүтүн фүнун вә маарифә һәсри вүчүд ет-
мәјә вә бу һиссәдә даһа зијадә азадәликлә мәшғул олмаға фүрсәт
тапды, өз тахткаһыны (пәјтахти һөкүмәтини) бу гәдәр нәфис аса-
ри мө’маријјә илә тәзјин етди ки, онун хәрәбәләри Улуг бәјин нә
гәдәр нәфасәт вә сәхавәт саһиби олдуғуна шәһадәт едир. О заман
Сәмәргәндиң нә кими бир көрүнүш, мәнзәрә әрз етдијини парлаг,
доғру бир сурәтдә тәсвир вә тәрсим едән Бабур Улуг бәјин о нәфис
мөһтәшәм биһалары чүмләсиндән бунлары зикр вә тәмсијә ет-
мишдир: 1.—Дүнјада ән бөјүк вә јүксәк гүббәси олан бир дәнә
ханегаһ; 2.—Сон дәрәчә сәнәткарәнә мозаикаларла дөшәнмиш, кө-
зәл ванналары олан вә шаһзадә һәзрәтләриниң ән сәхавәткарәнә
бәхшајиш вә лүтфләринә мәнһәр едилән мәдрәсәјә алијјә. Бу мәд-
рәсә 828(1424)-чи илдә ишә едилмишдир. Фәгәт ики јүз ил сон-
ра артыг бунун парлаг вә мөһтәшәм һүчрәләри хәрәбәсиндә ча-
лышған тәләбәји олум јеринә јалһыз бајғушлар јува гуруб кечә-
ләмәкдә идиләр; 3.—«Мәсчиди мәгтә» ады илә мә’лум бир чаме-
дир ки, бунун даһили диварлары вә таваны рәнкарәнк тахта пар-
чаларындан (паркетләрдән) дүзүлмәк сурәтилә дөшәнмиш, әрәби
нәгшләр вә тәзјинатла сүсләнмиш олдуғундан белә тәмсијә едил-
мишди; 4.—«Чәһел сүтун» (ғырх дирек) адында бир сарајдыр ки,
бунун фөвгәл’адә ләтиф вә мөһтәшәм сүтун тағымы олуб, бә’зән
дүз вә доғру, бә’зән бурулушлу вә дөнүшлү сүтунлары, дөрд дәнә

јүксәк бүрчү вә нахышлары вар иди; 5.—«Корнишхана» адында
бир тахт салону (саламлыг даирәси) олуб, бөјүк вә кениш мәр-
мәр дашы парчаларындан тәркиб олунараг дүзәлдилмишди. Бу-
радакы тахтын бүнәврәси (тәрәчәси) он беш аршын узунлуғу,
сәккиз аршын ени вә бир аршын јүксәклији олан бир дәнә даш
парчасындан дүзәлдилмишди. Бу даш кәтириләркән бир јериндән
чатлағ вермишди⁴⁴. Бу бинаның бағында «Чиниһана» ады илә
мә’руф бир дәнә таблолар даирәси (асари сәнәт вә рәсмләр ота-
ғы) вар иди ки, бунун диварлары хусуси сурәтдә Чиндән дә’вәт
олуна сәнәткар вә усталар тәрәфиндән мави боја рәсмләр вә
тәсвирләрлә гапланмышды; 6.—Мәшһури чаһан олан рәсәдхана-
дыр ки, буну 832(1428)-чи илдә јүксәк дағын әтәјиндә бина ет-
мишди. Бу рәсәдхананың бинасына әксәрән мәшһур үләмадан
Газизадә Руми, Гиясәддин Һәмид, Мәйнәддин Кашани вә исраил-
ли Сәләһәддин рәғбәт вә муавинәт етмишдиләр. Бунлары маариф-
пәрвәр вә данешмәнд шаһзадә өзү Кашандан дә’вәт етмиш, шаһа-
нә сәхавәти илә тәлтиф вә еһсан бујурмушду.

Рәсәдхана о гәдәр кеч ишә олунду ки, онун тамамына гәдәр
мәзкур үләмадан һеч бири дүнјада сағ галмады, чүнки бунлар ар-
тыг шаирин дедији тә’бирлә «Һәјат јылдызларыны чохдан ганб
етмишдиләр». Рәсәдхана бинасыны мәшһур үләмадан Әли Гушчу
тамам вә әкмал етди. Улуг бәјин «Зичи Улуг бәј», јахуд «Зичи
Куркани» ады илә мәшһур тәғвими (елми нүчум чәдвәлләри) онун
өзү тәрәфиндән 844(1437)-чү илдә тәртиб вә тәдвин едилмишди⁴⁵.
Улуг бәј улдуз һесабламарыны бә’зи үләманың муавинәтилә
мүстәгилән вә сурәти мәхсүсәдә тәдгигата башламышды. «Мәт-
ләүссәдеј» адлы ән гијмәтдар вә мүкәммәл бир әсәри тарихиң
саһиби олан Әбдүррәззағ Улуг бәјин јүксәклик вә кенишлик кими
дәрәчәти өлчмәјә мәхсус олан мизани иртифа вә мигјаси муһит
аләтләрини, бунларың бир мөһарәтлә истә’мал олундуғларыны
фөвгәл’адә бир мәһзузијјәтлә бәјән едир вә хәритеји чоғрафијјә
күрәји мүчәссимәсиндә исә јерләрин, дағларың, сәһра вә дәниз-
ләрин сурәт әшкали нечә доғру вә ајдын бир сурәтдә тәртиб вә
тәсвир едилдикләрини һејрәтлә бәјән едир. Рәсәдхана о заман
дүнјаның әчәјебиндән сајылырды. Она тамаша етмәк үчүн шаһза-
дәниң валидеји мөһтәрәмәси Көһәршад Султан белә 823(1420)-чү
илдә Һәрәтдан Сәмәргәндә сәфәр етмишди.

Улуг бәј јалһыз ријәзијјат вә елми-нүчума дејил, бүтүн саир

⁴⁴ Бу мәним Сәмәргәндә көрдүјүм вә һаггында «Сәјәһәтнамә»ни 167-чи
бәһиҗәсиндә зикр етдијим мәшһур көј даш ола биләр. Онун чатлағы вардыса да,
анчаг онун узунлуғу Бабуруң рәвәјәтиндә зикр олуна гәдәр дејилдир.

⁴⁵ Улуг бәјин тәғвими нүчуму («Зичи Улуг бәј») дөрд һисмә ајрылмыш олуб,
мүдәрричаты бунлардыр: 1-мүхтәлиф дөврләр вә тарихлар; 2-заманларын һесабы;
3-планетларын һәрәкәти; 4-һәрәкәт етмәјән улдузун вәзијјәти һаггында. Бу чәд-
вәл һаггында мә’лумат Авропада илк дәфә олараг 1642-чи илдә ийиклис шөр-
шүнасларындан Оксфорд профессору Чон Гривез вәситәсилә мејдана чыхды.

олум вә фүнунна бир истәклә мәрбут едирди. Онун сарајына дүн-
 јанын һәр тәрәфиндән шаирләр, алимләр вә һәкимләр ахын едиб
 дурмагда, бу сәбәблә онун сараји шаһанәси һәгигәтдә бир үләма
 вә һөкәма зијарәткәһи тәшкил етмәкдә иди. Зөманәсинин мәшһур
 үләма вә һүнәрмәндләрини өзләринә чөлб етмәк хусусунда ата вә
 оғул мүсабигәт едәрчәсинә чалышыр вә сараја кәләнләрә һәр чүр
 лүфт вә еһсан кәстәрирдиләр. Бундан сонра Улуг бәј замани һө-
 күмәти олса-олса бир дәрәчә бөјүк Саманиләр дөврү илә мугаји-
 сә едилә биләрди.

Фәгәт, тәәссуф олсун ки, бүтүн бу парлаг вә шәрәфли бир дөв-
 ри һөкүмәт јалһыз Шаһрух Мирзә һәјатда олдуғу замана гәдәр
 давам етди. Шаһрух Мирзә 850 (1446)-чи илдә вәфат етдикдән сон-
 ра бир чох илләр олум вә фүнунун тәрәггиси, асајиш вә интизамын
 давами сәјәсиндә рәвнәгләниб ишылдајан Орта Асија үфүгләри
 тәкрат галын гаранлығ булуд тәбәгәләри илә гапланмаға башла-
 ды. Асајиш вә маариф сәмәрәләри, гијмәтдар елм вә үрфан өз
 араларында зүһур едән ганлы неза сәјләбәләри алтында һәлак
 олдулар... Шаһрух Мирзәнин биринчи доғма оғлу олан Улуг бәј
 өзүнү атасынын чүмлә мәмаликинә һәгиги варис кими таныдығы-
 дан Шаһрух Мирзә вәфат едән кими Хорасана сәфәрә чыхды. Јола
 рәван олмушкән әмиси Әләүддөвләнин, Бајсунгур Мирзә оғлунун
 ондан даһа мүгәддәм һәрәкәт едиб, һераты зәбт вә оғлу Әбдүллә-
 тифи әсир едијиндән хәбәр тутду. Улуг бәј оғлунун һәјаты әлиндә
 олан бир дүшмәнлә мүһарибәјә киришмәјә әзм етмәјиб, оғлу
 Әбдүлләтифин азад бурахылмасы, онун әскәрләри вә сәрвәти өзү-
 нә тапшырылмасы шәрәити илә барышмаға разы олду. Әләүддөв-
 лә тәрәфиндән бу шәртләрин биринчи гисми ичра олундуса да,
 икинчи гисминә кәлинчә онун әскәрләриндән күлли гисми гәтл
 едилмишди. Амма хәзинә вә сәрвәтинин гајтарылмасы һаггында
 Әләүддөвлә бир сөз белә ешитмәк истәмирди. Әһвал белә тәшәк-
 күл етдијиндән Улуг бәј мүһарибәјә мәчбур олду. Һәр ики тәрәф
 буна бүтүн игтидар вә гејрәтләри илә тәдарүк етдиләр. Әләүддөв-
 лә Шаһрух Мирзә тәрәфиндән 50 иллик узун бир мүддәт зәрфиндә
 топланан хәзинә вә дөвләти јох олмағ мөвгејинә гојду вә күлли
 әскәр топлады. Фәгәт мәргум мүбаһисәни сүлһлә һәлл етмәјә ча-
 лышдыса да, буна мүвәффәғ олмады. Биринчи дөфә оларағ һера-
 тын дөрд фәрсәхлик бир мәсафәсиндә, Тәрнаб чөварында ганлы
 вурушма башланды. Бу вурушмада Улуг бәј парлаг бир сурәтдә
 галибијјәт газанды, дүшмәни исә тач вә тахтыны, әскәр вә сәр-
 вәтини гојарағ Мәшһадә гачмагла чаныны гуртарды. Һерат бүтүн
 хәзинә вә дөвләти илә онун һәгиги вә мәшһур варисинин әлине дүш-
 ду. Лакин Улуг бәј Шаһрух Мирзәнин бөјүк оғлу иди, Бундан сон-
 ра Улуг бәј дүшмәнини тәғиб үчүн Хорасана доғру сәфәр едәр-
 әк орада гардашы Әбдүлкаzym Бабур Мирзә илә бирләшиб, шә-
 һәр сонунда шәһәр фәтһ вә истила етди. Лакин Улуг бәј сәфәрдә
 икән онун тәрәфиндән һәбсдә сахланылан гарагојунлу гәбиләсин-

дән түркмән сәрдары Јарәли бәј һәбсдән гуртармаға (һарәсәз
 олуб, кечмишдән бәри Ал Тејмур сүлаләсинә гаршы ебраз етдији
 дүшмәнликләри јенидән кәстәрмәјә башлады. Накәһани бир су-
 рәтдә һерата һүчум едәрәк, ону јәғма вә талан етди, ән көзәл вә
 мөһтәшәм биналарындан әксәр гисмини дәһшәтли бир сурәтдә
 дағыдыб, јер илә јексан етди. Бу тәхрибат әснасында Шаһрух
 Мирзә заманындан галмыш олан чох асари нәфисә вә мәбанији
 алијјә мөһв вә набүд едилди. Ејни фәләкәт Улуг бәјин әсд пајтах-
 ты олан Сәмәргәнд үзәринә чөкмүш олду. Амансыз өзләк атлыла-
 рынын бөјүк бир тајфасы орталыгда раст кәлән һәр шеји јахара-
 јыхарағ вә јәғма едәрәк Сәмәргәнд гапыларына гәдәр кәлиб чых-
 ды, шәһәр конарында олан сарајлара бүтүн вәһшәт вә щиддәтләр
 илә етмәдикләри һәрәкаты бурахмадылар. Әбдүррәзағын дедијинә
 «ерә, Чин мәмаликиндән сифаришлә чөлб олуна мөзәик таблолар,
 рәнкарәнк лөвһәләр өзбәкләрин чугмарлары илә парә-парә едил-
 ди. Чиниһанада олан лөвһә вә таблолар дағыдылыб, диварлардан
 гопарылды. Бир чох илләрин дәһшәти илә вүчуда кәлән сәнајеји
 нәфисә әсәрләри бир нечә саат зәрфиндә мөһв едилди.

Бу фәләкәт вагәләри аличәнаб Улуг бәјин чаныны нә гәдәр
 рәнчидә вә гәмкин етдисә дә, бунлардан ән ачы вә ән делхәрәш
 оланы уғрунда бу гәдәр мүһарибә вә фәләкәтләрә гатландығы оғ-
 лу Әбдүлләтифин нанкоранә һәрәкәти иди. Әбдүлләтиф Тәрнаб
 мүһарибәсиндә газанылан гәләбәјә сәбәб өзү олдуғуну иддиә ет-
 дији һалда, атасы Улуг бәј бу мүзәффәријјәтин Әбдүлләтифин
 гардашы Әбдүләзиз сәјәсиндә һасил олдуғуну тәсдиғ етмишди.
 Һәм вагәән Әбдүлләтиф бу мүһарибәдә шүчәәт вә јарарлығлар
 кәстәрмишди. Бунлара истинадән гәләбәјә сәбәбкар јалһыз өзү
 олдуғуну ирәли сүрдүју һалда, атасынын буну Әбдүләзизә нисбәт
 вермәси онун үчүн сон дәрәчә тохунағлы вә иззәти нәфсинә тәһ-
 гир кими кәлирди. Һәлә буна әлавә оларағ Улуг бәј Ихтијарәд-
 дин галасынын сур вә һасарында олан хәзинә вә сәрвәти мүсадирә
 етмишди. Һалбуки Әбдүлләтиф бу хәзинә вә сәрвәтин јалһыз өз
 тәсәрруфунә аид олдуғуну сөйләјирди. Бүтүн бу әһвалдан сонра
 Әбдүлләтиф атасынын әлиндән Бәлх имарәтини алмаға мүвәффәғ
 олан кими дәрһал орада үсјән вә гијам бајрағы галдырды. Тез-
 ликлә бир орду топлајыб, Сәјһун чајы бојларына һәрәкәт етди.
 Улуг бәј исә оғлу тәрәфиндән вагә олан бу кими аснјанә вә нәмәк-
 бәһәраманә мејдан охунулмасына гаршы чијәри ган ола-ола мү-
 габилә тәдбири кәрмәјә мәчбур галды, Фәгәт биринчи вурушмада
 оғлу тәрәфиндән тармар едиләрәк мин бәла илә өз мәмләкәтиндән
 гачыб, Шаһрухијјәдә кизләнемәклә чаныны гуртара билди. Фәгәт
 бу гуртулуш чох давам етмәди. Кичик оғлу Әбдүләзиз илә бир-
 ликдә Әбдүлләтиф тәрәфиндән тутулду. Әбдүлләтиф нәмәт вә
 еһсанына гәрг олдуғу атасыны Аббас адында бир иранлы гул
 тәрәфиндән гәтл вә едам етдирди. Шәргин ән мүнәввәр вә маариф-
 пәрвәр һөкмдарларындан бири олан Улуг бәј атасынын вәлиәһди.

(чанишин) сифәти илә 38 ил, бүтүн Мавәрәннәһр өлкәсинин, онун шимал вә шәрг сәрһәдләринә битишик торпагларын мүстә-гил һөкмдары сифәти илә 2 ил 8 ај идарә вә сәлтәнәт етдикдән сонра 855(1449)-чү илдә бу сурәтдә вәфат етди... Оғлу Әбдүллә-тифин Улуг бәј кими шәфәгсачан вә лүтфпәрвәр бир атаја кәс-тәрдији нә'мәтин (нәмәкбәһәрәмлыг—нанкорлуг) ән гара вә ән чиркини бу иди.

Ата гатили олан Әбдүлләтиф бу чиркин фе'лилә мөгсәдинә васил олмады. Бу әснада Мираншаһын нәтичәси Әбу Сәид Мир-зә Мавәрәннәһр өлкәсинин һөкүмәт вә сәлтәнәт һаггыны өзүнә анд едиб, Сәмәргәнддә баш галдырмышды. Әбу Сәид Мирзә әввәлләр бир гачаг вә фәрари олдуғу һалда, Улуг бәј тәрәфиндән сәмиими бир һүсни гәбул вә ән'ами еһсан көрмүшдү. Һәтта Ал Тејмурун бәјүк хәләфи олан Улуг бәј сонралар буну өзүнә дамад белә ет-мишди. Фәгәт бунунла бәрәбәр чәһпәрәстлик дүшкүнү олан Әбу Сәид Улуг бәјин ихтилалчы оғлуну тәдиб үчүн Сәмәргәнддән кет-мәси фүрсәтиндән истифадә едәрәк өзүнүн һамисинә гаршы си-лаһ галдырыб, иддиәји сәлтәнәт етмәкдән чәкинмәмишди. Оғлу Әбдүлләтифә гаршы кедән Улуг бәј тәрәфиндән пәјтахтда вәлиәһд олараг сахланылан Әбдүләзиз ихтилалчы Әбу Сәид Мирзәнин чохла әскәринә гаршы дајана билмәдијиндән тахткаһы бурахыб гачды. Бундан сонра Әбу Сәид Сәмәргәнди зәбт вә истила етди. Атасына гәләбә чалыб, фачианә бир сурәтдә ону гәтл етдирән Әбдүлләтиф Сәмәргәнддә Әбу Сәидлә көрүшмәјә, бу фәвгәл'адә адам илә мүбаризәни давам етдирмәјә мөчбур галмышды. Фәгәт тәләји һәрб јенә нәләјиг оғул олан Әбдүлләтиф' тәрәфинә үз че-вирмиш олду. Әбу Сәид гәти сурәтдә тармар вә әсир едилди. Ла-кин әсарәтдән бир чәрә илә Бухараја гачыб гуртулмаға имкан тапды. Бу әснада өз һамисинин ганындан интигам алмаг фүрсә-тини көзләјән Улуг бәјин Баба һүсәјн адлы нөкәри Әбдүлләтифи әлә кечириб, 854(1450)-чү илдә лајиг олдуғу чәзасы илә гәтл ет-ди. Онун кәсилән башыны әһалијә ибрәт үчүн Улуг бәј тәрәфин-дән ииша олунан мәдрәсәнин мөһтәшәм баш дарвазасына чыха-рыб асдылар.. Бу сарај фачиәси хүсусунда о заманлар јазылан мәнзүмәнин бир мисрасы «Гатили ата лајиг дејилдир» ибарәси илә башлајараг мүәссәр сурәтдә буну тәсвир едир. О заман бүтүн фачиәләр Әбдүлләтифин дәһшәтли 'чинајәтиндән сонра чәнаби һәгг тәрәфиндән көндәрилән бир чәза вә агубәт дејә тәләгги едилди...

Әбдүлләтифдән сонра Шаһрухун нәвәси Абдулла Мирзә тахта чыхды. О әввәлләр Улуг бәј тәрәфиндән фәвгәл'адә бир һөрмәт вә еһтирамла сараја гәбул едилиб, өзүнә дамад олмушду. Сарај әтрафында чәрәјан едән бу әһвалдан истифадә мөгсәдилә Әбу Сәид Мирзә тәқрар Бухарадан һәрәкәт едәрәк јени падшаһ илә мүһарибәјә башлады. Бунунла Сәмәргәндә тәқрар аралыг етмәк истәдисә дә, бу мүһарибәдә јенә тармар олараг Чәһрунун өвтә

тәрәфиндәки өзбәк һакими Әбүлхәјр һүзуруна гачыб гуртулду. Әбүлхәјр хејли мигдар әскәр вердијиндән Әбу Сәид бу гүввә илә тәқрар Абдулла Мирзә үзәринә һүчүм етди. Гаилы мүһарибәләр нәтичәсиндә Абдулла Мирзәни әлә кечириб, ону һәм тахтдан, һәм һәјатдан мәһрум етди (јә'ни гәтл етдирди). Нәһәјәт, 855(1451)-чи илин ахырларында Ал Тејмур ханеданынын тахткаһы олан Сәмәргәнди 'зәбт етди. Фәгәт Әбу Сәидин бу гәләбәси баһа гиј-мәтә олду. Зира бу гәбиләләр мүһарибә тамамындан сонра әтраф-дакы шәһәрләрә һүчүм едиб, тәқрарән мүдһиш басгынлар, бир чох мә'мур шәһәрләри виран вә тәхриб етдиләр. Бундан сонра гудурмуш олан бу ордулары тәқрар евләринә гајтармаг мүшкүл иди вә гүввә истә'малы илә бунлара бир шеј етмәк әсла мүмкүн дејилди. Бунун үчүн онлары бир һијлә вә мәкрлә јурдларына дөндәрмәк мүмкүн олду⁴⁶. Әбу Сәид бүтүн Тејмур хәләфләри арасында ән һәрис бир чәһпәрәст адам олараг шөһрәт пәјда ет-мишди. Өз сәләфинин даима сөјләмәкдә олдуғу «Бу чәһан ејни заманда ики һөкмдар сығдырачаг гәдәр кениш дејил, зијадәсилә дардыр» зәрб мәсәлини Әбу Сәид тәқрар етмәји севдијиндән бу мисалын фәһвасынча һәрәкәт едир вә бунун үчүн өзүнә Туран јурдунун сәрһәдләрини «дар» көрүрдү. Һәм дә бу јурду Мавәрән-нәһр јолу илә дејил, Хорасан вә гәрби Иран тәрәфләриндән ке-нишләтмәјә тәшәббүс етди. Бу сурәтлә өзүнүн чәнкчүанә арзу-ларыны јүрүтмәјә мејдан ачды. Бу заманларда Әмир Тејмур ха-неданынын һәр бир үзвү өз араларында бир чох фиргәләрә ај-рылмыш вә һәр бири һәдсиз дәрәчәдә һакимијјәт вә сәлтәнәт тамаһкарлығына мүбтәла олмушду. Бундан сонра Әбу Сәид дә өз әмәлләринә анчаг бир чох рәғибләри ортадан хәл етмәк сурә-тилә наил ола биләчәкди. Сәмәргәнди зәбт етдијиндән Әбу Сәидин биринчи дәфә мә'руз галдығы мүһарибә Әбүлказым Бабур Мирзә илә ваге олду. Әбүлказым Бабур Мирзә⁴⁷ Шаһрухун вәфатындан сонра Улуг бәјин васитәсилә Хорасана кәлмиш вә орада түркмән шаһзадәси Әлијары е'дам едәрәк һәрәт тахтына отурмушду. Бунун һәрәтдакы идарәси бәхтијар вә мәс'уд бир дөвр дејә тә-ләгги едилди. Чүнки о Хорасанын парлаг бир дөврүндән сонра дүчар олдуғу фәләкәт вә һәләкәт јараларыны аз-чох сағалтмаға тәшәббүс етмиш вә бу хүсусда бә'зи тәдбирләр көрмүшдү. Фәгәт Әбу Сәидин тәһлүкәли бир рәғиб олдуғуну көрмүш вә бунун үчүн Сәмәргәнд үзәринә јүрүмүшдү. Лакин гырх күн Сәмәргәнди мү-вәффәғијјәтсиз мүһасирә алтында сахладыгдан сонра барышма-

⁴⁶ Әбу Сәид тәкбашына Сәмәргәнди Мәһсүр галасына кәләрәк өзүнү таны-дыб, кечмәјә рүхсәт алды. Фәгәт араларындан Әбу Сәидин гачдығыны аңлајан өзбәкләр шүбһәјә дүшдүләр. Бунлардан бә'зиләри архадан һүчүмдан горхараг өзләри кетдиләр, бә'зиләрини исә бурадан говмаг лазым кәлди. Әлбәтте, бу нәз һәрәкәт Әбу Сәид тәрәфиндән чох о гәдәр мәғбул бир һәрәкәт дејилди. Бәлкә дә Әбүлхәјрини буна јардым етмәк истәмәси, дә бундан ирәли кәлмишдир.

⁴⁷ Әбүлказым Бабур Шаһрухун оғлу Бајсунгурун оғлудур. Һиндистанда су-лалә тә'сис едән Бабурла бу гарышдырылмағалыдыр.

ға мәчбур олду. Бундан башга Әбдүлләтифин оғуллары Әһмәд вә Мәһәммәд Чуки⁴⁸ Әбу Сәидин башына чох иш ачмышдылар. Олар аталарынын тахтыны Әбу Сәидин әлиндән кері алмаг мәгсәдилә онунла шиддәтлӣ мубаризәҗә киришдиләр. 859:1455)-чу илдә Әбу Сәид бу ики шаһзадә тәрәфиндән топланан ордуҗа гаршы мубаризәҗә киришиб, ону Бәлх чәварында тармар етди. Бу әснада Әһмәд өзү мәгтул дүшдүсә дә, Мәһәммәд Чуки мејдандан гачыб гуртулмаға мубәффәғ олду. О гачыб, Чәјһунун өвтәсинә кечәрәк бурада өзбәк һакими Әбүлхәјрдән имдад вә муавинәт истәди. Әбу Сәид өзү чәтин күнләриндә бу һакимдән муавинәт көрмүшдү. Фәгәт Әбүлхәјр бу дәфә Әбу Сәидә етибар үзүндән, јажуд башга бир сәбәбдән Мәһәммәд Чукиҗә өзү јардым етмәкдән имтина етди. Анчаг буна мугабил кәнардан она кениш бир өлчүдә муавинәшт чарәси гылды. Мавәрәннәһрин шимал тәрәфиндәки о бипајан сәһра мүнһити һәр заман чанавар вә һәрбчи тајфаларла долу олан бир еһтијат анбары иди. Бунун үчүн Әбүлхәјр белә еһтијат анбарларындан бирини, јәһни мүғтәдир сәһра гәһрәмәнларындан бири олан гоншусу Султан Бәркәни өз јанына чағырды вә она деди: «Мәним аилә вә гәбиләм ичиндә гаршыдакы вәзифәләри өдәмәк үчүн һеч бир шәхс јетишмәмәшидир. Сән Бәркә мәним үчүн оғул мәсәбәсиндәсән. Гәһрәмән әскәрләрини топла. Мән дә бир аз јардым гүввәси верирәм. Кет бу Ал Тејмур өвладыны фәлакәтдән хилас ет!» Султан Бәркә Әбүлхәјрин бу тәклифини гәбул едиб, Дашкәндә тәрәф сәфәрә чыхды. Бурада өзбәкләрин тәрәфдар вә достлары, хүсусән әһвалдан хошнуд олмајан Чағатајлар онунла бирләшиб, тез бир заманда һәрәкәт етдиләр. Султан Бәркә дәрһал Шаһрухијјәни истила етди⁴⁹ вә бундан сонра Чәјһуну кечәрәк Сәмәргәндә тәрәф јүрүдү. Бу заманлар шәһәрин баш мәмуру олан Әмир Мүзид она гаршы чәнкә чыхды. Чуки ордусунун сағ ганадында Пишкәнд оғлан адында бир икид, Әбүлхәјрин имдадијјә әскәринин сәрдары һәрәкәт едир, сол ганадында исә чағатајларла бәрәбәр Султан Бәркә вурушурду. Әмир Мүзид чох тезликлә гала диварларына тәрәф чәкилмәҗә башлады. Мәһәммәд Чуки исә јаваш-јаваш бүтүн Мавәрәннәһри әлә кечирмәҗә мубәффәғ олду.

Әбу Сәид Мирзә Хорасанда она гаршы чох ләјәгәтли вә мүғтәдир бир дүшмән кими һәрәкәт едән Мирзә Нүсәјн Бајгара илә ганлы мубаризәләр апаран заман Мавәрәннәһрдә ваге олан бу әһвалдан хәбәр тутду. Дәрһал бурадан әскәр топлајыб, Сәјһуна доғру һәрәкәт етди. Бу әсналарда хәтти мудафиә интихаб етмәк

⁴⁸ Буну түрк дилиндә һесап едәрәк Чуки охујурам, әкәр башгаларынын дедији кими бу кәлмә фарс дилиндә көтүрүлүб, «бекчи» мәнасында олса, о һалда ону Чуки сурәтнәдә охумаг лазым кәләр.

⁴⁹ Әввалләр моғоллар тәрәфиндән тәһриб олуна Бәнакет шәһәри Шаһрухијјә адландырылмышды. Шаһрух Мирзәнин шәрәфинә олараг бу шәһәр Шаһрухијјә тәсмийә олунамүшдү.

хүсусунда Султан Бәркә илә Мәһәммәд Чуки арасында гызғын мубаризә давам едирди. Бәркә кәндли өзбәкләрин шүчаәтинә күвәнәрәк мудафиә хәтти кими Сәјһун нәһрини тәклиф едир, Чуки исә чағатајларын сәдагәтинә шүбһә етдијиндән Чәјһун нәһри хәттиндә олмағы мәгсәдәујғун һесап едирди. Әлбәттә, Чуки вәзиј-јәт вә һәвал һағгында сәһранын вәһши оғлу Бәркәҗә нисбәтән даһа сағлам муһакимәҗә малик иди. Әбу Сәид Мавәрәннәһр торпагында көрүнән кими чағатајлар онун тәрәфинә кечдиләр. Бундан сонра әлиндә кичик бир дәстәдән ибарәт әскәри галан Мәһәммәд Чуки Шаһрухијјә галасына сығынмағ үчүн һәрәкәт етди. Бәркә исә раст кәлдији һәр шеји дармадағын едәрәк чөл вә сәһрасына доғру јүјүрдү. Чуки илә мубаризә едән Әбу Сәид мәзкур гала гаршысында дөрд ај галдығы һалда ону ала билмирди. Әлбәттә, ону бир заман зәбт едә биләрди, лакин Нәсән Бајгаранын һүчумлары јениләниб, кәсби шиддәт етдијиндән бураны тәрк етмәҗә мәчбур олду. Бундан сонра Чурчана доғру һәрәкәт едәрәк мухалифини—Нүсәјн Бајгараны пәришан етди. Орадан гајыдаркән 867 (1462)-чи илдә јенидән Шаһрухијјә диварларыны 10 ај муһасирә етмәҗә мәчбур олду. Чуки сон дәрәчә ағыр һала дүшдүјүндән вә сон үмидини белә итирдијиндән Әбу Сәидлә данышыға башламаға разы олду. О заманлар һәр ики тәрәфдә еһтирам сәһиб олан Хачә Абдулла Әбу Сәид тәрәфиндән вәкил олараг галаја кәлди. Хачә Абдулла гур'ани кәрим үзәриндә анд ичиб, Чукинин галадан сәрбәст бурахылачағыны тәмин етдикрдән сонра Чуки мәмнунијјәтлә тәслимә разы олду. Фәгәт вердији вәдә әмәл етмәјән Әбу Сәид Шаһрухијјә галасыны зәбт етдикдән сонра Чукини һәбс едиб, Ихтијарәддин галасына салдырды. Бәдбәхт Чуки бурада өмрүнүн ахырына гәдәр галыб, хилас олмадан вәфат етди. Беләликлә, Әбу Сәид нүфузлу вә һөрмәтли рәғибдән хилас олду. Мавәрәннәһрин тач вә тахтыны рәғибләрдән тәмизләјиб, Туран һөкмдары кими оғлу Султан Әһмәди Сәмәргәндә бурахдыгдан сонра тәкрарән Хорасана сәфәр етди. Бу дәфә мәгсәд о тәрәфләрдә өз һакимијјәт вә солтәсини тәмин вә тәһким етмәк, фүтуһатыны узағ Әрәбистан вә Ираг дијарына гәдәр кенишләтмәкдән ибарәт иди.

Мирзә Нүсәјн Бајгараны говуб чыхардыгдан сонра Әбу Сәид о вахта гәдәр оғлу Әмәр Шәјхин идарәси алтында олан Фәрганә хәтасынын вә бүтүн Мавәрәннәһр өлкәсинин мүстәгил һөкмдары олмагла кифајәтләнмәјиб, һакимијјәт вә солтәји мүтләгәсини бүтүн Хорасан, Әфғаныстан, Систан, Кирман вә Фарс мәмләкәтинә гәдәр кенишләтди. Һәтта дојмагбилмәз һакимијјәтпәрәстлији пәтичәсиндә Азәрбајжан гит'әсинин о мүнбит вә мәһсулдар овалары белә диггәтини чәлб етмишди. О заманлар бурада ағгојунлу түркмән ханәданыны рәиси олан Нәсән бәј адлы бир һаким зүһур етмишди.

870 (1465)-чи илдә Хорасан өлкәси бир чох замандан бәри көз-

ледији динчилик вә асајишлэ мөһфуз олараг раһат-раһат, сәфалы вахтлар кечирирди. Әбу Сәид Мирзэ кичик оғлунун хатаны (сүннәт тоју) мүнәсибәтилэ беш ај давам едән бајрам вә шәнликләри һәлз инди тамам етмишди. Бу шәнликләр вә тој-бајрамлар каһ чамаат ојунлары, пәһләви көрүшләри вә каһ да мусиги чалғылары, түрки охумалары, хуләсә һәр нөв сазәндә вә ханәндәләрлэ, шәһәр ајинләри вә башга әјләнчәләрлэ нөвбәт етмишди. Бу шәнликләрдән сонра Мәрвә Әбу Сәидин сарајына гарагојунлу түркмән сүлаләси шаһзадәси олан һәсән Әли кәлиб чыхды. О узун бојлу олдуғундан узун һәсән адландырды. Узун һәсән ағгојунлу түркмән сүлаләси рәиси илэ мұһарибә әснасында мәттул дүшәи ата-сы Шаһчаһанын дүшмәнинә гаршы мұбаризәдә имдадијјә вә ярдым үчүн Әбу Сәид һүзуруна кәлмишди. Әлбәттә, белә бир заманда Әбу Сәид Мирзэ узун-узуды дүшүнмәјиб, ярдыма гәрар верди вә 872 (1467)-чи илдә мүтәшәккил бир орду илэ јола чыхыб, Азәр-бајчана тәрәф һәрәкәт етди. Бу заманлар өзүнәмәхсус планы олан⁵⁰ Узун һәсән әһвалын белә тәшәккүл етдијини көрүб, барышмаг тәклифи илэ Әбу Сәид һүзуруна өз тәрәфиндән бир елчи кәндәриб, иши сүлһлэ һәлл етмәк үчүн данышыға кирмәк истәди. Лакин бир чох мұвәфғәгәјјәтләрилә сәрмәсти гүрүр олан Әбу Сәид Узун һәсәнин бүтүн данышыг вә барышыг тәклифләрини гәти сурәтдә рәдд етди. Бу Узун һәсәни силаһа әл узатмаға мәчбур етди. Фәгәт сонрлар бунун ағибәтини даһа күчлү бир сурәтдә өзүндә һисс етмәјә мә'руз галды. Белә ки, ағыр вә чәтин кәлән Гарабағ сәфәри әснасында һәр тәрәфдән тәшвиш вә изтираб алтында галан әскәрләри јаваш-јаваш сәјрәкләнмәјә башлады. Нәһајәт, белә бир тәсадүф әснасында өзү дә мүдһиш бир һүчума дүчар олуб, әсир дүшдү. Дәрһал гәтл вә е'дам олунду⁵¹. Ал Тејмур хәләфләринин сонунчусу олан Әбу Сәид Мирзэ он сәккиз илэ гәдәр сәлтәнәт сүрдүкдән сонра вә Орта Асиянын Тјан-Шан сәртләриндән Бағдада, гырғыз сәһрасындан Һиндистан вә хәличи Фарса (Әчәм көрфәзинә) гәдәр јајылмыш мәмалики вәсәнин әһалисини тәһти һакимијјәт вә сәлтәнәтинә кечирмәјә мұвәфғәг

⁵⁰ Јә'ни узун һәсән Әһмәд паша үзәринә һүчум етмәк истәјирди. Чүнки Әһмәд паша күчлү бир орду илэ Анадолуја кәлиб, һүчум тәдарүкүндә иди. Әһмәд пашанын бураја кәндәрилмәси Султан Мәһмәд Фатһ тәрәфиндән вагә олмушду. Бу да дүшмәни олан Исһаг бәјә узун һәсән тәрәфиндән вахты илэ мұсафирпәрвәрлик вә мейманнавазлыг кәстәрилмәсиндән ирәли кәлирди.

⁵¹ Әбу Сәид һераты зәбт етдикдән сонра Шаһрух Мирзәнин зөвчәси Кәһәршадын гәтл едилмәсини әмр етмишди. Она көрә узун һәсән дә әсирини, јә'ни Әбу Сәиди Шаһрух Мирзәнин оғлу Јадикар Мирзәјә тапшырыб. О исә атасынын итигамыны алмаг үчүн Әбу Сәиди дәрһал гәтл етди. Һүсејн Бајгаранын тарихчиси әһвалы белә тәсвир едир. Фәгәт узун һәсәнин сарајы нәздиндә олан Венедик елчиси Контарини һекајә едир ки, Исфәһанда икән сарајда мөһәлли мұчазат кәтирилән Әбу Сәидин сурәтини (рәсмини) көрмүшдүр. Узун һәсәнин оғлу уғурлу Мәһмәд Әбу Сәиди бир иплә бағлајараг е'дам јеринә кәтирмишди. Дикәр бир мәнбәдә исә Әбу Сәидин башынын нечә кәсилдија тәсвир олунмушдур.

олдугдан сонра вәфат етди. Парлаг бир ләшкәрбәрлик вә сәрдарлыг зәкасына малик олан, гејрәт вә шүчаәт саһиб сајылан бу шәхс башга мүнәсиб вә хош әһвала тәсадүф етсә иди, бир чох бәјүк ишләр көрмәјә гадир олачагды.

Әбу Сәиддән сонра варис вә хәләф олараг тахтда галан Султан Әһмәд Мирзэ атасынын мирасындан јалныз Мавәрәннәһр өлкәсиндә һакимијјәт саһиб галдығындан бу барәдә сөз узатмаға белә лајиг дејилдир. Гәрбдә кетдикчә гүввәт вә игтидар пәјда едән сәфидиләр вә сәфәвиләр сүлаләси ирәлидәки гүдрәт вә сәтвәтини тејмуриләр һесабына тәмәлләшдирди. Ејни заманда чәнубда Хорасанын парлаглығыны бир даһа чанландыран Мирзэ Һүсејн Бајгара һератда өзүнә мөһтәшәм бир тахт еһдас етди вә 25 ил шимали Иран, Әфғаныстан вә Систана башчылыг етди. Шәргин ән узак кәнарларында исә Өмәр Шейх өзүнү мұстәғил һөкмдар е'лан етди. Ејни заманда Чейһунун, шимал гитәтиндә чағатај шө'бәсиндән Чинкиз сүлаләсинә мәнсуб олдуғуну иддиә едән Јунис бәј ярдымчы моғол әскәрләринин мұавинәтинә дајанараг Султан Әһмәд Мирзәјә итаәтдән јан кечдијини е'лан етди. Әһвал белә бәркимишкән мөһдуд олдуғу гәдәр диндар вә саф дәрунлу олан Султан Әһмәд Мирзэ нә едә биләрди. Әлбәттә, онун шәхси гејрәт вә шүчаәт чәһәтдән әскиклији јох иди. Моғоллар тәрәфиндән она «аладша» (чәнкавәр) ләгәби верилмәси буна парлаг бир дәлилдир. Фәгәт онун дөврүндәки сахта диндарлыг руһу илэ суварылмыш олан үсули тәрбијәси онун тәбиәтиндә мөвчуд олан фәалијјәт вә игтидарлары кенишләтмәјә, јүксәлтмәјә мане олмушду. Султан Әһмәд Мирзэ бир тәрәфдән өзүнүн олуми руһанијјә устайы олан Хачә Абдуллаја тәвәзәкарлыг кәстәрир, һәтта онун һүзурунда дизләри үстүнә чөкмәк кими шан вә шәрәфини ендирәчәк һәрәкәт етмәкдән кери дурмајыр вә бу әснада чөһрәсиндә изтираб әләмәтләри белә заһир олурду. Дикәр тәрәфдән исә диндар олан бу һакими—мәмләкәт 20—30 күн ејш вә ишрәтдә, чүнбеш вә кефдә кечирир вә һәтта сәрхош һалында белә күндә беш дөфә намаз охумағы да јадындан чыхармырды. Һәјаг, дунја вә мәишәт һаггында белә бир нәзәр саһиб олан адамын Јунис бәјә е'лани һәрб едиб, онун әлиндән Дашкәнд, Сәјрәм шөһәрләринин вә һәтта бүтүн Түркүстан вилајәтини кери зәбт едә билмәси, һәгигәтән, гејрәт едиләчәк һаллардандыр. Беләликлә, Султан Әһмәд Мирзэ гардашы Өмәр Шейхи өзүнә табе вә мұ'и етмәјә чалышды вә бу үздән ики гардаш арасында сых-сых неза вә ғоғалар баш верирди. Фәгәт о заман мәшһур заһидләриндән олан Хачә Еһрар даима бунларын арасыны ислаһа киришәрәк чох тезликлә ортада сүлһ вә барышыг јарадырды. Мавәрәннәһр өлкәси Султан Әһмәд Мирзәнин идарәји һөкүмәти заманында узун мүддәт дәрин динчилик, асајиш вә сүлһ һөкм сүрмүш олду. Хүсусән Һүсејн Бајгара сарајынын парлаг вә чанлы һәјати маарифпәрвәрәнәси ишыглары, бурада парлајан нур вә рошән јаша-

йишлар Зарэфшан чајынын саһилләринә әкс олунмадан кечә билмирди. Султан Әһмәд төрөфиндән сарајлар, ибадәтханалар, мәдрәсәләр вә чамәат һамамлары инша етмәк кими кәстәрилән тәшәббүсләр башга мәһәфәлдә күбар вә ә'јан арасында тә'сирини кәстәрир вә онлар да белә ишләрә баш гошурдулар. Хүсусән Мәһәммәд Тәрханинин Сәмәргәнддә инша етдији Сејфијә көшкү (јајлаг сарајы) бу замана аидир. Бу сарај Бабур төрөфиндән јухарыја јүксәлән рәвағлары, тахтапуш вә чардағлары јанында ләтиф вә сәфалы чәмәнләри илә сон дәрәчә руһиәвәз вә делнешин бир бинаји мөһтәшәм оларат тәсвир едилмишдир.

Султан Хүсејн Мирзәнин Хорасандакы мөһкәм вә мәтин идарәси, Маварәннәһрдә чидди бир гарышыглыг вә гарғашалыг зүһуруна әсла мејдан вермир вә әһали дә раһат-раһат асајишлә јаһајырды. Фәгәт әһали өзүнүн орта дәрәчәдән олса да, әгл вә зәка саһиб сајылан бир һөкмдарынын мөшһур заманларыны јалныз о 899 (1492)-чу илдә идарәји һөкүмәтинин 27-чи илиндә вәфат етдикдән⁵² вә онун јеринә гардашы Султан Маһмуд һөкмдар олду. Бу сарај Бабур төрөфиндән сарајлар, ибадәтханалар, мәдрәсәләр вә чамәат һамамлары инша етмәк кими кәстәрилән тәшәббүсләр башга мәһәфәлдә күбар вә ә'јан арасында тә'сирини кәстәрир вә онлар да белә ишләрә баш гошурдулар. Хүсусән Мәһәммәд Тәрханинин Сәмәргәнддә инша етдији Сејфијә көшкү (јајлаг сарајы) бу замана аидир. Бу сарај Бабур төрөфиндән јухарыја јүксәлән рәвағлары, тахтапуш вә чардағлары јанында ләтиф вә сәфалы чәмәнләри илә сон дәрәчә руһиәвәз вә делнешин бир бинаји мөһтәшәм оларат тәсвир едилмишдир.

Султан Хүсејн Мирзәнин Хорасандакы мөһкәм вә мәтин идарәси, Маварәннәһрдә чидди бир гарышыглыг вә гарғашалыг зүһуруна әсла мејдан вермир вә әһали дә раһат-раһат асајишлә јаһајырды. Фәгәт әһали өзүнүн орта дәрәчәдән олса да, әгл вә зәка саһиб сајылан бир һөкмдарынын мөшһур заманларыны јалныз о 899 (1492)-чу илдә идарәји һөкүмәтинин 27-чи илиндә вәфат етдикдән⁵² вә онун јеринә гардашы Султан Маһмуд һөкмдар олду. Бу сарај Бабур төрөфиндән сарајлар, ибадәтханалар, мәдрәсәләр вә чамәат һамамлары инша етмәк кими кәстәрилән тәшәббүсләр башга мәһәфәлдә күбар вә ә'јан арасында тә'сирини кәстәрир вә онлар да белә ишләрә баш гошурдулар. Хүсусән Мәһәммәд Тәрханинин Сәмәргәнддә инша етдији Сејфијә көшкү (јајлаг сарајы) бу замана аидир. Бу сарај Бабур төрөфиндән јухарыја јүксәлән рәвағлары, тахтапуш вә чардағлары јанында ләтиф вә сәфалы чәмәнләри илә сон дәрәчә руһиәвәз вә делнешин бир бинаји мөһтәшәм оларат тәсвир едилмишдир.

Султан Хүсејн Мирзәнин Хорасандакы мөһкәм вә мәтин идарәси, Маварәннәһрдә чидди бир гарышыглыг вә гарғашалыг зүһуруна әсла мејдан вермир вә әһали дә раһат-раһат асајишлә јаһајырды. Фәгәт әһали өзүнүн орта дәрәчәдән олса да, әгл вә зәка саһиб сајылан бир һөкмдарынын мөшһур заманларыны јалныз о 899 (1492)-чу илдә идарәји һөкүмәтинин 27-чи илиндә вәфат етдикдән⁵² вә онун јеринә гардашы Султан Маһмуд һөкмдар олду. Бу сарај Бабур төрөфиндән сарајлар, ибадәтханалар, мәдрәсәләр вә чамәат һамамлары инша етмәк кими кәстәрилән тәшәббүсләр башга мәһәфәлдә күбар вә ә'јан арасында тә'сирини кәстәрир вә онлар да белә ишләрә баш гошурдулар. Хүсусән Мәһәммәд Тәрханинин Сәмәргәнддә инша етдији Сејфијә көшкү (јајлаг сарајы) бу замана аидир. Бу сарај Бабур төрөфиндән јухарыја јүксәлән рәвағлары, тахтапуш вә чардағлары јанында ләтиф вә сәфалы чәмәнләри илә сон дәрәчә руһиәвәз вә делнешин бир бинаји мөһтәшәм оларат тәсвир едилмишдир.

⁵² Сејид Рәһим бу тарихи 896 рәғәми илә гејд едир вә буну Султан Әһмәдин вәфаты мүнәсибәтилә јазылан бир чох тарихи јазыларла исбат едир. Фәгәт мәңчә Султан Әһмәдин мүнәсири олан Бабурун зикр етдији тарих рәғәми даһа доғрудур.

олду. Фәгәт падшаһын вәфат хәбәри халғ арасында фаш вә шајә олан кими дәрһал күчлү бир үсјан аловланды. Хосровшаһ бу үсјанчыларын әлиндән өзүнү күчлә гуртара билди⁵³.

Бундан сонра Мавәрәннәһрдәки тејмуриләр арасында нәһајәт-сиз гоға вә неза, битмәз-түкәнмәз мүбаризә вә әдавәт башлады. Бу әһвалы мұлаһизә едәнләрә артыг мәғлүб вә мәһв олманын див аддымларла јахыналашыб кәлдијини көрмәк чәтин дејилди. Султан Маһмудун варис вә хәләфи олан беш оғлундан үчү: Мәс'уд, Бајсунгур вә Султан Әли дәрһал тахт вә тач вәрасәти үғрунда шид-дәтли вә гызгын әдавәтә башладылар. Онлардан Хосровшаһын иттифагы илә һәрәкәт едән биринчиси вә ән бөјүју Мәс'уд Сејһунун сол саһилиндә Һисар, Гундуз вә Бәдәхшаны эәбт етди. Фәгәт Султан Хүсејн Мирзәнин чыхышы она әнкәл олдуғу үчүн Мәс'удун тахт газанмасы һаггында артыг сөз ола билмәзди. Бундан сонра Бајсунгур Мирзәнин төрәфдар вә партијасы даһа күчлү чыхды. Бу шәхс атасы сағ икән Бухарада вәлиәһд кими галмыш, атасы вәфат етдикдән сонра исә Сәмәргәндә чагырылыб, бөјүк бир еһтирам вә мәрәсими тәнтәнә илә тахта ендирилмишди. Саф түркмән гијафәт вә симасында олан бу 18 јашлы кәңч руһанијә вә әглијә сәрмајәси зәнкин олмадығыдан бүтүн арзу вә истәкләринә рәғмән һәр чәһәтдән үстүн вә күчлү олан јерли күбар вә ә'јана, хүсусән нүфузлу үләма вә руһаниләрә гаршы бир шеј етмәјә ачиз иди. Бундан башга онлар өз планларыны јүрүтмәк үчүн Бајсунгурдан бир әләт вә бир вәсилә кими истифадә етмәк истәјирдиләр. Нәһајәт, бу мүсабигә вә рәғабәтин сону бүсбүтүн ону тахтдан дүшүрмәјә гәрар вермәклә тамам олду. Онун өзүнә кәлиб изһар едиләр ки, Һисар имарәтиндә оларкән индикиндән даһа мұлајим, даһа һүсни тәбиәтли вә лүтфкар иди. Фәгәт Сәмәргәндә кәлән кими о тәбиәтини дејишдирмишдир. Онун белә тутгун тәбиәтли олмасы онлары төһгир едир. Бундан сонра онун Кәрхидә олан гардашы Султан Әлини Сәмәргәндә дә'вәт едиб, «Бағи ноу» адлы јаз сарајында анд ичдирдиләр. Бајсунгур исә бүтүн әввәлки јахыналары вә достлары төрәфиндән тәрк олунараг бу сарајда санки бир мәһбус кими галыб өмүр кечирирди. Һәр ики гардаш бурада бир гаровул алтында, бир јердә олурдулар. Фәгәт бир күн ахшамчағы Бајсунгур гәзәји һәмәт бәһанәси илә архадакы һәјәтә кечмәјә мұвәфғә олду вә орадан ганааһлар бојундан кизләнә-кизләнә азадлыг вә сәрбәстлијә чыхды. Нәһајәт, мөһтәрәм үләмадан Хачә Хачкәһин евиндә өзүнә бир сығыначаг танды. Сарајда онун гачдығы

⁵³ Хосровшаһ гыпчаг гәбиләсиндән олан түрк иди. О кәңчлик вахтларыны тәрханлыларда хидмәтдә кечириб, сонралар Султн Әһмәдин илтифатына мәнһәр олду. Һәлә онун сағлыгында 6000 нәфәрлик бир ордуја малик иди. Сејһун чајындан Һиндукуһа гәдәр бүтүн Бәдәхшаны эәбт етди. Һөкмдар олдуғдан сонра өзүнү бураныи падшаһы е'лан етди. 20000 нәфәрлик ордуја малик олду. Чаһпәрстлик тамаһкарлыгы илә о гәдәр зәһәрланмишди ки, һамисинин оғуларыны һәбс едиб, биринин көзүнү чыхартдырды вә иккинчисини гәтл етдирди. (Бабур. Әсд нүсхәси, саһ. 36).

шајә олунча дәрһал бүтүн әһали хачәнин еви гаршысына топлан-дылар, лакии бунлардан һеч бири хачәнин евинә кирмәјә чәсарәт етмәди. Арадан бир нечә күн кечдикдән сонра Султанын нүфузлу тәрәфдар вә фирғәдашлары Хачә Әбүлмүкрүмүн рәјасәти алтында һәрәкәт едәрәк бурадакы сығынагдан хилас едиб, јенидән тач вә тахтыны она гайтардылар. Бу вағәдән сонра ихтилал вә гијам һәрәкәтләринә гаршы ән чидди вә гәти тәдбирләр көрдүләр. Султан Әли исә ән нүфузлу вә күчлү тәрәфдарларындан олан дәрвиш Мәһәммәд Тәрхан илә бәрәбәр Бајсунгур нәздинә кәтирилди. Бајсунгур гардашы Султан Әлинин көзләринин чыхарылмасыны вә дәрвиш Мәһәммәдин гәтл едилмәсини әмр етди. Ихтилалчы дәрвиш бурадача гәтл едилмәјә мәнкум олду. Фәгәт заваллы чашараг әлләри вә ајаглары илә бир дирәјә сарылды. Ону орадан гопармаг мүмкүн олмадығындан елә сарылдығы дирәк үзәриндә парча-парча доғрадылар. Фәгәт Султан Әли бундан бәхтијар чыхды. Чүнки онун көзләринә «нештәр чәкмәк» (милкешлик етмәк)⁵⁴ вәзифәсини ичра едән чәрраһ, бәрбәр (тәрәшчы) гәсдән билмәмәзлик едәрәк Султан Әлинин көзләрини сағлам бурахды. Беләликлә, әслиндә Султан Әли јеринә Бајсунгур өзү «корланмыш» олду, чүнки о гардашыны «кор» етмәк вә дүшмәнләри әлиндән гуртулмаг хүлјасы илә өзүнү һәр чәһәтдән әмин вә тәһлүкәсиз һесаб едиб дурдуғу һалда, Султан Әли бурадан Бухараја гачмаға фүрсәт тапды. Бурадан даһа күчлү бир гүввә илә гардашына гаршы үсјан вә гијам етди. Гачдығы мәлум олан кими архасынча ону говмаг вә тәғиб етмәк үчүн бир чох гасидләр көндәрилмишди. Султан Әли Бухараја кәлиб јетишдикдән сонра орада олан күчлү тәрәфдарлары илә бирләшәрәк өзү һәрәката башлады. Вурушма нәтичәсиндә Бајсунгурун әскәрләри тармар едилди, өзү исә гачараг Сәмәргәнд диварларына сығынмаға мәчбур олду.

Мүһарибәнин ағибәти Бајсунгур үчүн фәлакәтлә тамам олдуғундан о артыг үч тәрәфдән тәзјиг алтында галды. Гәрбдән, јә’ни Бухара тәрәфдән онун үзәринә гардашы Султан Әли һәрәкәт едир, чәнубдан исә Мәс’уд Мирзә Сәмәргәндә јахынлашыр вә шәрғдән дә Әндичан вә Хочәнд тәрәфләриндән Әмәр Шейхин чох зәки вә кәнч олан оғлу Бабур Мирзә бабасынын тахтыны тәләб едәрәк бураја доғру јүрүјүрдү. Бабур Мирзәни биз бүтүн мә’наји һәгиги-силә шәрғ вә гәрбин ән шәһрәтли, ән ләјәгәт вә истә’дадлы шаһза-дәләриндән бири кими гејд едә биләрик. Онун хатиратнамәләри зәманәмизин шәрғшүнаслары тәрәфиндән «шәрғ гејсәринин шәрһ вә тәфсирраты» дејә тәсмијә олунмушдур. Јалныз бу шаһзадә малик олдуғу бәсирәт вә зәкасы илә, узагкөрән нәзәр вә идракы илә артыг Мавәрәннәһрдә бөјүк Тејмур ханеданынын сүгутунун јахынлашдығыны көрмәјә гадир олду вә бунун үчүн илк дәфә ола-раг бу сүгута гаршы мүдафиә чарәләри илә мејдана чыхды. Фәгәт ашағыда көрүләчәји вәһилә онун бу тәшәббүс вә игдаматы даима

⁵⁴ Фәрс дилиндә «мил кешидән» дир.

таләсизлик улдузу тәрәфиндән тә’сиб олунурду. Беләликлә, Сәмәргәнд үч тәрәфдән һүчум вә мүһасирә алтында галмыш олду. Анчаг Бајсунгурун тәләји јавәр олдуғуна көрә шиддәтли гиш мөвсүмү јахынлашырды. Бабур Мирзә илә Султан Әли бүтүн Мавәрәннәһр өлкәсини бөлмәк шәрти илә иттифаға кирәрәк гишин мүдһиш со-југлуғу гаршысында чәкилиб кетдиләр. Амма Шейх Абдулла Бәр-ласын кәримәсинә (гызына) өлүм дәрәчәсиндә ашиғ вә мәфтун олараг бу јахынларда она евләнмиш олан Мәс’уд Мирзә исә тој вә зифаф сәфалары ајларында, атәшли ешг вә севда уғурунда өзү-нүн бүтүн чәһпәрәстлик әмәлләрини унутду. Әлбәттә, Бајсунгур јалныз бу кими фүрсәтләр сәјәсиндә һәр тәрәфдән сыхан мәнкә-нәдән өзүнү хилас олмуш һесаб етмирди. Һавалар истиләшән кими мүттәфигләр дәрһал шәрғ вә гәрбдән һүчум едәрәк Сәмәргәнди 7 аја гәдәр сых вә мөһкәм бир мүһасирә алтына алдылар. Бу мүддәт әрзиндә Бајсунгур мүавинәт вә имдад истәјәрәк бир чох тәрәфә мұрациәт етдисә дә, бунлардан анчаг Чейһунун ашағы тәрәфләрин-дә олан вә һәр чүр сојғунчулуг, јәғмакәрлик кими неза вә ғоға олан јерләрә гарышмаға даима һавәскарь вә һазыр олан өзбәкләр кәлиб, Сәмәргәндә јахынлашдылар. Фәгәт бурада Бабур вә Султан Әли-нин иттифагла бирләшән ордулары илә мүбаризәјә киришмәјә чәса-рәт етмәдикләриндән кери чәкилиб кетдиләр. Нәһајәт, ачиз галан Бајсунгур 903 (1497)-чү илдә кизлин олараг тахткаһыны (Сәмәргәнди) бурахыб, Термез јахынлығында Сейһуну кечәрәк гардашы Мәс’уд Мирзә нәздинә гачыб кәлмәјә мәчбур олду. Бајсунгур 22 јашында икән бу гәдәр сәрүизәшт вә мәчәра кечирдикдән вә һәт-та бир нечә шиддәтли мүһарибәдән сонра тахтдан мәһрум олду. Бајсунгур өз мүхалифи Бабур Мирзә тәрәфиндән белә адил вә фа-зил бир алим сифәтилә тә’риф олунмушдур. Нәһајәт, 905 (1449)-чи илдә⁵⁵ вәфат едиб, дүнјанын чәнк вә ғоға мејданына әбәдијјәт пәрдәси ендирди...

Бајсунгур гачдыгдан сонра Мавәрәннәһрин һакимијјәт вә сәл-тәнәти бүтүнлүклә ики мүттәфигин, Султан Әли илә Бабур Мирзә-нин әлине кечди. Бағладығлары иттифаға көрә онлардан биринчи-си, јә’ни Султан Әли Мијани гала гәзасы илә (әскәри бајрағы илә) бәрәбәр бүтүн Бухараны өзүнә алды, икинчиси исә бүтүн шәрғ нә-вахиси илә бәрәбәр Сәмәргәндә сәһиб олду. Фәгәт бунлардан һеч бири газандығлары һакимијјәтдән һәзз ала билмәдиләр. Султан Әли итаәтсиз табеләринин азадәсәрликләриндән сонра һерата Сул-тан Һүсејн Мирзә һүзуруна гачыб кәлмәјә мәчбур олду. Бабур Мирзә исә бир чох мүһарибә вә мүһасирәләр нәтичәсиндә пәришан вә виран едилмиш, чапылмыш вә сојулмыш олан ач Сәмәргәнддә өз әскәрләрини дојдурачаг һеч бир әрзаг тапмадығындан вә гајыт-мағы анасы төвсијјә вә тәклиф едәндән сонра кери кечмиш јолуна

⁵⁵ Султан Маһмудун икинчи оғлу Султан Бајсунгур 882-чи илдә тәвәлүд етмишдир. Бабурун тәсвирина көрә көзләри бөјүк, саңы гара олуб, галан чәһәт-ләрдә туркмән гијафәтиндә иди.

рэван олду. Дикер төрөфдөн онларын Сәмөргөнддәки һакимијјәт-ләринин јалныз бир аддан ибарәт олдуғуну да инкар етмәк мүм-күн дејилдир. Чүнки Бухарада һәгиги һакимијјәт вә гүдрәт саһи-би јалныз Әбдүләли Тәрхан, Сәмөргөнддә исә Хачә Әбүлмүкрүм иди. Фәгәт Бабур Мирзәнин дедијинә көрә, бурада әсл мәсәлә Ал Тејмур сүлаләсинин 140 иллик тач вә тахтынын башга бир хане-данын әлиһә кечмәмәсиндән ибарәт иди. Фәгәт Әмир Тејмур хане-данынын улдузу артыг гүрүб етмәкдә (батмагда) иди. Ал Тејмур сүлаләси үзвләринин өз араларында давам етдирдикләри мәшум вә ганлы мүбаризә вә нәзалар әснасында чинкизиләр сүлаләсинә мәнсуб Чучи ханеданындан Шејбани Мәһәммәд хан артыг о заман-лар Мавәрәннәһр өлкәсинин мүһүм нөгтәләринә маликијјәт пәјда етмишди. Нәһәјәт, чәсур өзбәк атлыларындан ибарәт кәсәрәтли сүвари мүфризәләр илә 905 (1499)-чи илдә Сәмөргөнд тахтыны зәбт едәрәк тејмуриләр ханеданынын һакимијјәт вә сәлтәнәтинә хитам верди.

Бу әсәрдә јалныз «Јашыл шәһәр»дән зүһур едән бөјүк Тејмур сүлаләсинин сәбәбкарлығы вә һәр чәһәтлә јардымы үзүндән ислам әләминин шәрг гисминдә воғуә кәлән руһани интибаһ вә һәрәкәти зикр едәчәјик. Неч шүбһәсиз, тејмуриләр сүлаләси бунула Асија тарихиндә чох мөһтәрәм мөвгә газанмышдыр. Доғрудур, Мавәрән-нәһрдә көрүлән бу һәрәкәти мәдәнијјә һәрәтда Шаһрух Мирзәнин, јахуд Нүсәји Мирзә Бајгаранын ханедани сарајында һөкмран олан руһани мәсләк вә кедишдән чох аз фәргли иди. Бурада мүсәлман ганунверичилији илә бәрабәр, шә'р, тарих, тибб, һүгүг вә саир дүн-јәви елмләр вә сәнәјә тә'лим вә тәһсил едилирди. Орада исә јалныз Улуг бәј вә Әбу Сәид идарәси мүстәсна олараг һәр заман дини тәәссубләр, дүзкүн баша дүшүлмәјән кәламлар вә суфилик кими шәјләр һөкм сүрүрдү. Фәгәт һәр ики өлкәдә фәалијјәт вә хидмәти әдәбијјәнин сәрһәддини тә'јин етмәк чәтиндир. Нәр нә гәдәр һәјәти руһанијјәнин о ләтиф мәнбәләри Иран үнсүрүндән чағламышдыса да, анчаг түрк-татар үләмасы о мәнбәдән бол-бол игтибас етмиш-дир. Татар шаһзадәләри әдәбијјат вә сәнәјәји нәфисә әрбабына чаванмәрданә һамилик вә муавинәт кәстәрмәклә јанашы, өзләри дә әксәр һалда онларын сырәсына гошулур вә икинчи мөвгәји иш-ғал етмәкдән белә кери дурмајырдылар. Мәшһүр татар шаирләр-риндән Мир Әлишир Нәван «Мәчалис үн-нәфаис» әсәриндә ахсаг Тејмур ханеданындан шә'р вә әдәбијјатла мәшғул олан ашағыда-кы адлары зикр едир. Биринчи шәхс Шаһрух Мирзәдир ки, о һәм түркчә, һәм фарсчә шә'р јазмаға гадир олуб, ашағы рүбаијә гит'ә онун чүмлә әш'арындандыр:

Гәһрәман—чәнк вә чедәл мејданында аловланыб јанмалы,

Әкәр о јараланса, о һалда онун атынын јалы (јәләси)

Она мәзар олмалы, өзүнү үркәк адлајыб да дүшмәниндән

Аман диләјән горхаг-ит өлүмүллә өлмәлидир⁵⁶.

⁵⁶ Бу гитәки јалныз нәсрән русча тәрчүмәси бәјән едилмиш олдуғундан мән дә јалныз ону русчадан тәрчүмә етмәклә иктифаја мәчбур олдум. Тәрчүмәчи.

Шаһрух Мирзә өз истә'дадыны ашиғанә шә'рләр (гәзәлијјат) јазмагда да тәчрүбә етмишдир. Онун зөвчәси Көһәршад һаггында ибарәз етдији һиссијјәти ләтифәси һәрәтын халг һекајәләриндә һәлә дә јашамагдадыр. Түрк вә фарс дилиндә шә'р јазмагда Әмәр Шејхин оғлу Султан Искәндәр Ширази дә габилијјәт кәстәрмиш-дир. Амма јухарыда зикр олунан Хәлил Мирзә исә өзүндән сонра түркчә шә'рләр мәчмуәси олараг бүтүн бир диван гојуб кетмиш-дир. Онун шә'рләри һаггында мәшһүр шаирләрден Хачә Исмәт Бу-хари һәзрәтләри тәгдиркаранә бәјанатда олмушдур. Елми нүчүм вә ријәзијјат саһәсиндә билик саһиби олдуғуну јухарыда зикр етдији-миз Улуг бәј, дәгиг фәннләрден башга әдәбијјәти нәфисәјә, рәсм вә мусигијә фөвгәл'адә мәфтун иди. Онун фөвгәл'адә гүввәји һа-физәсинә дәлил олараг гураны бүтүн гираәти сәбәсилә бәрабәр һифз етдијини рәвәјәт етмәкдәдирләр. Атасы сағлығында вәфат едән Бајсунгур—Шаһрух Мирзәнин оғлу даима шаирләр, хәтәтлар, рәс-сам вә мусигарлар әһәтәсиндә јашајыр, өмрүнү бунларын мәчли-синдә кечирирди⁵⁷. Амма зијадәсилә мүскерат истә'мал етдикдән сонра⁵⁸ кәч јашларында вәфат етмиш олан оғлу Бабур Мирзә түрк дилиндә јаздығы шә'рләриндә чох шаиранә фикир вә гәјәләр (иде-јалар) бурахмышдыр. Мираншаһын оғлу Сејид Әһмәд Мирзә «Лә-тафәтнамә» үнваны илә өзүндән сонра мүһүм бир диван вә мәснәви гојуб кетмишдир. Нәһәјәт, бу исмләр тәзकिрәси һиндистанда мо-ғоллар сүлаләсини тә'сис едән Бабур Мирзәни дә зикр етмәклә тәкмил вә тәтвиц олунмалыдыр. Бабур Мирзә јухарыда зикр олу-нан «Хатиратнамәләр»индә һәм шаир, һәм сијәси, һәм дә гәдими фәлсәфәнин һејрәт едиләчәк дәрәчәдә саһиби кәмал бир философу кими парлајыр⁵⁹.

Биз тејмуриләр дөври һөкүмәтинин Испанијада әмәвиләр, Әрә-бистанда аббасиләр дөврүндән башга мүсәлман халгларынын һеч бириндә һеч бир заман мисалы көрүлмәјән һәрәкәти мәдәнијјә дәлил тәшкил етдијинә тәәччүб едә билмәрик. Доғрудур, тејму-риләрин дөври мәдәнијјәти, сонунчу моғол һөкүмдарлары заманында ираниләрдә ојанмыш олан руһани интибаһ дөврүнүн бир нәв галығы вә давамдыр. Фәгәт Мараға, Тәбриз вә Султанијјә ха-неданлары заманында сәнәт вә мәрифәт (фүнун) һеч бир заман һәрәт вә Сәмөргөнддә олдуғу кими рәнкарәнк шәкилдә парлама-мышдыр. Бу дөврүн шаирләри чүмләсиндән зикр етмәк истәдији-миз јалныз бунлардыр:

⁵⁷ Бајсунгур 836-чы илдә вәфат етмишдир. Бу тарих Н. Ханыков чәнаблары һәрәт мүсәлларындан бириндә олан гәбир дашы јазысындан истихрач етмишдир.

⁵⁸ Тәһлүкәли бир хәстәликдән сонра мүскерат истә'малыны тәрк етмәк һаг-гында вағе олан төвсијјә вә тәклифә көрә төвбә едәрәк Мәшһәдә кедиб, чох күн-ләрини Имам Рза мәсчидиндә кечирмишсә дә, јенә дә сәркошулуға башлајыб, 861 (1456)-чи илдә вәфат етмишдир.

⁵⁹ Түркчә вә фарсчә јазылмыш әсәрләрин арасында «Бабурнамә» кими мүкәм-мәл вә ибәрәтли хәбәрләрлә долу, асан вә раван дилдә јазылан башга бир әсәр јохдур.

1 — Мовлана Абдуррахман Чами-бу шахс нэсрэн вэ нэзмэн јаздыгы эсэрлэри илэ бөјүк бир устади калам вэ натиғ олуб, Суфи ләғәби илэ шөһрәт тапмыш вэ олум вэ фүнунун бир чох һиссәләриндә: каламда, тәфсирдә, әһлаг вэ фәлсәфәдә, сәрф вэ нәһви әрәбидә имтијаз вэ ихтисас саһиби кими танынмышды.

2 — Сүһејли, јахуд Шејх Сүһејли — о әввәлләр Әбу Сәид сарајы нәздиндә, сонра Мирзә Һүсәјн Бајгара ханеданы заманында 20 ил јашамыш вэ Һиндистанын Бидпаис гиссәләрини маһиранә тәрчүмә етмәси үзүндән уstad «тәрчүмәчи» ләғәби илэ шөһрәт тапмышды.

3 — Гасым үл Әнвәр-әсл ады Мүәјјәнәддин Әли олан саһиби тәрчүмә заманынын ән бөјүк шүәраји суфијәсиндән иди. Әввәлләр Шаһрух Мирзә сарајы нәздиндә јашајыб, сонралар сүркүн олунуш вэ галам өмрүнү Сәмәргәнддә кечириб, 837 (1433)-чи илдә вәфат етмишди.

4 — Хачә Абдулла Һатифи—бу шахс «мәснәвигу» демәклә мәшһур олуб, «Тејмурнамә» адлы мәнзум әсәрин мүүллиф вэ саһибидир.

5 — Хачә Исмет Бухари-саһиби тәрчүмә Мирзә Хәлилин вэ Улуг бәјин сарај шүәрасындан олуб, Улуг бәјә сәнәтли ше'р тә'лим етмишди. 845 (1441)-чи илдә вәфат етмишди.

6 — Мовлана Һүсәјн Күберандир ки, мәшһур мәшајехиндән Нәчмәддин Күберанин әһфадындан олуб, Үркәнчдә моғоллар тәрәфиндән гәтл едилмишди.

7 — Әбүлвәфа Харәзми—бу шахс шүәраји суфијә кими имтијаз пејда етмиш вэ Мовлана Чәләләддин Руминин мәснәвисинә шәрһ вә һашијә јазмышды.

8 — Хачә Абдулла Мирварид—саһиби тәрчүмә өзүндән сонра «шаири бәјани» тәхәллүсү илэ бөјүк бир дивани гәзәлијјат гојуб кетмишди. Бундан башга «Мунис үл Әһбаб» вэ «Дивани мүншәат» (мәктублар мәчмүәси) адлы ики китаб јазмышды.

9 — Молла Бинјәји—бу шахс Һератын мәшһуд ме'марларындан биринин оғлу олуб, Мир Әлишир Нәван илэ араларында зүһур единчәјә гәдәр Мирзә Һүсәјн сарајында чох зијадә не'мәт вэ ил-тафи шаһанәјә мезһәр олмушду. Фәгәт ихтилаф вэ дүшмәнчилијин сонунда Мавәрәннәһрә сәјаһәт едәрәк орада Султан Маһмуд сарајына кәлмиш, бөјүк лүғф вэ еһсан саһиби олмуш, нәһајәт, Мәһәмәд Шејбани тәрәфиндән сарај шаири тә'јин олунмушду. Саһиби тәрчүмә 922 (1516)-чи илдә вәфат етмишди.

10 — Мәһәмәд Салех—бу шахс «Шејбанинамә» адында мәш-

һур вә кәзәл бир әшари гәһрәмананә мәчмүәсинин саһиб вә мүүллифидир. О бундан башга бир дәнә ләтиф гәзәлләр мәчмүәси илэ бәрәбәр мәнзум «Лејли вэ Мәчнун» һекајәси бөјүклүјүндә түркчә мәснәви тәлиф етмишди. Һәр нә гәдәр Бабур Мирзә буну әсәрләрини һеч бир гијмәтә һаиз олмадығыны сөјләјирсә дә, бу јалныз саһиби тәрчүмәнин өзбәк ханы сарајында јашамасындан вэ Шејбанини достларындан олмасы үзүндән ирәли кәлир.

11 — Һалали—бу шахс халғ арасында интишар едән «Дәрвиш јанында шаһ» адлы мәшһур бир мәснәвинин саһиб вә мүүллифидир. Фәгәт Бабур Мирзә бунун ше'рләриндә чинси ләтиф јеринә оғланлара ашиғлик вэ севданын мәдһи вэ тәрчин едилмәсиндән башга, һағлы оларағ бу әсәри тәғбиһ едир. Фәвгәләдә бир гүввәји һафизәјә малик олан саһиби тәрчүмәнин ијirmi-отуз минә гәдәр мәснәви әзбәрдән билдији мәшһурдур.

12 — Мир Әлишир Нәван—о бир тәрәфдән мүғтәдир вә истә'дадлы дөвләт әри, фәрасәтли сәрәскәр вэ ләшкәрбәр олмасы илэ, дикәр тәрәфдән дә ејни дәрәчәдә маһир вә гүдрәтли шаир вә мүһәррир сифәтилә дөрд тәрәфә шөһрәтшүар олмушду. Һәр нә гәдәр бир чохларынын иддиа вэ тәкидатына рәғмән саһиби тәрчүмә түрк әдәбијјатынын мүүссиси дејилдисә дә⁶⁰, анчағ бунула бәрәбәр, һәм түрк дилиндә јаздыгы һесабыз әсәрләри илэ, һәм дә Иран әдибләринин мәсхәрә вэ тәһгиратына, мүддәатына гаршы түрк милләтини һәмјәткаранә мүдафиә етмәси илэ⁶¹ вәтәндаш вә милләтдашлары тәрәфиндән фәвгәләдә сәмиими, дәрин еһтирам вэ тә'зимата мезһәр олмуш, буна истәһғағ газанмышдыр. Бу һөрмәт вэ тә'зим она вәфатындан сонра да зәманәмизә гәдәр бүтүн сәмиимијәтилә давам етмишдир. Мир Әлишир Нәванин вәфатындан үч әср јарым вахт кечдији һалда, онун өлмәз әсәрләри халғ тәрәфиндән һәр јердә ејни дәрәчәдә дәрк едилмирсә дә, јенә дә Мавәрәннәһр түркләринин һәр биринин гијмәтдар бир хәзинәји битијјәсини тәшкил етмәкдәдир.

Һәр мүһәррир вэ шаир нә гәдәр өзүнәмәхсус бир вадидә чалышмаға, бир елм вә мәрифәт саһәсиндә сәрфи хидмәт етмәјә борчлу олдуғу һалда, онларын әксәри үләма либасына бүрүнмүш-

⁶⁰ Түрк әдәбијјаты түрк халғына мә'лум олдуғу замандан бәри бир чох мүхтәлиф сәһифәләр кечирмиш, мүһит вэ заманын сијәси, дини вә хусуси тә'сиратыны өзүндә дашымышдыр. Бизә мә'лум олан ән гәдим әсәрләрә нәзәрән түрк әдәбијјаты миладии IX әср ибтидаларында белә мә'лум иди. 1871-чи илдә тәрәфиндән бир гисми нәшр олунан «Гудатру Билик» 464 (1070)-чү илдә тәлиф едилмишдир. Һәр нә гәдәр әсәр саһиби она түрк дилиндә биринчи китаб дејирсә дә, анчағ дили артығ әдәбиләшмәјә үз тутдуғу заһирдир.

⁶¹ Мир Әлишир Нәван Иран әдибләри илэ мүбаһисә едәрәк вәтәндашларынын түрк дилиндә јаздығлары әсәрләри ирәли сүрүр вэ бунула түркләрин дә фарслар кими дәрин дүшүнән әдибләри олдуғуну исбат едирди. Нәһајәт, фарс әдибләринин мүбаһисәјә давамындан сонра; мәтләби дикәр зәминләрә нәғл едәрәк түркин ләрия истигамәт, гејрәт вэ сәдағәтләрини мејдана сүрмәјә мәчбур олурду. Онун Иран әдибләринә гаршы бу мүбаризәси «Мүһакимәтул лүғәтејн» адлы әсәриндә јазылмышдыр.

дүсә дә, бунунла бәрабәр бир елм вә фәнидә мütәхәссис олмаг сифәтилә мәшһур олан адамлар да чох иди ки, онлардан бә'зиләри бунлардыр: Мөвлана һесаби—әслиндә Харәзмли олуб, мәшһур үләмадан Гаракөллу Хачә Әһрар мәшһур мәшәјехдән Хачә Бәһәәд-мушдур. Хачә Абдулла Әһрар мәшһур мәшәјехдән Хачә Бәһәәддин әл-Нәгшбәндиһиннн төләбә вә мүридләриндән иди. О үләмаји суфијундан олмага бөјүк нүфуз вә әһтирама малик иди. Шаһзадә вә һакимләрдән бир чоху белә онун мәзһәри илтифаты олмага чалышыр вә бунун үчүн мал вә сәрвәт әсиркәмирдисә дә, о Гаракөл әтрафында малик олдуғу торпағы өз әли илә ишләјиб, кәсби рузи едирди. 895 (1489)-чи илдә вәфат етмишдир. Мүәллифаты чүмләсиндән «Төһфәји әһрар» адлы әсәри дин вә әхлага аид бир китаб олуб, һәлә дә бир чох јердә е'тибарла охумагдадыр. Мүәллифинин түрбәси Сәмәргәнддә бүтүн әтраф әһалиси үчүн бир зијарәт-каһ тәшкил едир. Мөвлана Фәсиһәддин—Мирзә Һүсејн Бајгаранын сарајында игәмәт едиб, Мир Әлишир Нәваи тәрәфиндән чох зијадә илтифат вә әһтирам көрүрдү. Бунун елми әгајидә аид мәшһур әсәрләр һаггында јаздығы шәрһ вә һашијәләр һәлә дә Орта Асијанын бир чох мәдрәсәләриндә тә'лим олунмагдадыр. 919 (1513)-чу илдә вәфат етмишдир. Молла Әбдүлгафур—мәшһур Чаминин шакирдләриндән олан бу шәхс хусусән тәфсирә аид јаздығы китаблары илә тәгдир вә әһтирама мәзһәр олмуш, мүгтәдир ваиз вә мәсләһәтчи сифәтилә шөһрәт кәсб етмишди. Вәфаты 916 (1510)-чы илә тәсәдүф едир. Мөвлана Мәин Фәраһи—елм вә мәрифәт саһиб олуб, сејрәлиһәби һаггындакы әсәрләри вә «Гүтбүл ислам»⁶² ләгәби илә шөһрәт পেјда етмишди. Мөвлана Кәмаләддин Һүсејн—тәфсир елминә аид бир чох әсәрләри вә үсули әдаб вә әхлаг һаггында бир китабы илә мәшһурдур. Мөвлана Мәһәммәд Гази—көзәл «Силсиләји арифин» адлы әсәри илә мәшһурдур. Тарих саһәсиндә имтијаз পেјда едәнләрдән бири тарихчи Шәһир Шәрәфәддиндир ки, Тејмурун тәрчүмәји-һалыны төләф етмәклә е'тибар вә шөһрәт газанмышды. Дикәр тарихчи Әбдүррәзагдыр ки, мүнәдричәси зәнкин вә рәнкин, үсули тәһрир, үслуби парлаг вә фәсиһ олан «Тарихи Ал Тејмур» адлы әсәрин саһиб вә мүәллифидир. Бунун тәрәфиндән әдјан тәрзиндә «Дәбестан» адлы дикәр бир әсәр тәлиф едилмишдир ки, бурада шәрг мәзһәбләриндән он икиси һаггында мә'лумат вә мүталнат дәрч олунмушдур. Мәшһур шәргшүнас үләма О. Чонсон бу әсәри ән көзәл вә ибрәтли, шәргин ән даһијанә бир гәләмлә јазылмыш китабларындан һесаб едир. Бурада зикр олунан үләма вә шүәра чүмләсиндән башга өзләрини ријазиијат, һесаб вә һүгү-гиијат, елм үл әгвам⁶³ кими фәһнләрә һәсри вүчүд едән алимләрин белә мигдары аз дејилди.

⁶² Јахүд «Сотуне дин-о-еслам», русча исә «Стопль Ислама» дејилмишдир.
⁶³ Елм үләгвама аид әсәрләр чүмләсиндән Чаминин Һиндистан һаггында суал-чаваблары әсәри, Вәсифин «Беләди Чин» адлы дикәр әсәри кәстәрилә биләр. Әсәрин саһибі Шаһрух Мирзә тәрәфиндән Чинә елчи олараг көндәрилмишди. Белкә Чин һаггындакы әсәрини дә бундан истифадә илә јазмышдыр.

Биз бурада тарих вә әдәбијјата аид дәрин вә мүфәссәл шәрһ вә мә'лумат вермәјә киришмәјәчәјимиздән бир чох грамматика вә шәриәтбиличиләри силсиләси һаггында бүсбүтүн сүкутла кечмәк-дәјик. Јалныз буну гејд едә биләчәјик ки, сәрф вә грамматика, таркиб елмләринә даир тәлиф олунан әсәрләрин ән чоху бу дөврә мәхсус әсәрләрдир. Һәлә бу дөврүн бәхш етдији әсәрләр мәктәб вә мәдрәсәләрдә дәрслик олараг мүвәффәгиијәтлә ишләнир. Бунлар мәмалики исламијјәнин һәр тәрәфиндә мүстәмәл вә мә'тәбәр сајылмагдадырлар. Орта Асија халгларынын бир чох е'тигад вә әмәл һаггындакы хусуслары һәлә дә бу дөврдәки үләманын фикир вә мүлаһизәсинә әсасланыр. Асијанын вә бүтүн аләмийн мүсәлманлары нәзәриндә бәһәгги алим, фәзил вә әлламә сифәти илә мә'лум олан әһли камал варса,—һал-һазырда онларын анчаг исми галмышдыр, онлар да үмүмән Сәмәргәнд вә Һерат ханәданларынын һүзурнуда вә онларын һөкүмәтләри дөврүндә зүһур етмиш, о заманлар чичәкләниб төкәммүләб олмушдулар.

Бу дөврдә интишар едән елмләрдән һүснихәт (хәттатлыг) һүнәрини дә зикр етмәлијик. Һүснихәт саһәсиндә (хусусән Султан Әли чох зијадә имтијаз вә шөһрәт পেјда етмишди. Мир Әлишир өз әсәрләрини үмүмән бунунла јаздырырды. Бундан башга рәсм вә нәгш сәнәтләри мүсәлманлар арасында е'тибар вә интишар тапмышды. Рәсм сәнәтиндә ән зијадә мәшһур оланлар чүмләсиндән Бәһзад вә шаһ Мүзәффәри зикр едә биләрик. Әмир Тејмур ханәданы өз китаб вә әсәрләрини рәнкли боја рәсмләри илә, тәзјин вә тәрсим етмәји чох бәјәнирдиләр. Ән көзәл вә мөһтәшәм биналары диварларыны да белә мави боја илә тәсвир олунан рәсм вә тәсвиратла бәзәјирдиләр⁶⁴. Бу диварларда эксәријјәтлә әрәби нәгшләр, мүхтәлиф рәнкли рәсм вә мәнзәрәләр, анчаг чансыз әшја сурәтләри тәсвир едилирди. Ме'мари әсәрләр чәһәтинә кәлинчә, бу хусусда ән зијадә тәрәгиг вә тәала едән заманлар Шаһрухун, Улуг бәјин, Әбу Сәид вә Мирзә Һүсејнин һөкүмәт вә сәлтәнәт дөврләри иди. Онларын дөври һөкүмәтиндә Түркүстанын асари ме'маријјәси сон дәрәчәји баласына чыхмышды. Мәшһур ме'марлардан уста Мәһәммәд Сәбз вә уста Гәввәмәддин һаггында тәкрар олунан рәвәјәтләрә көрә, онларын инша етдикләри бина вә имарәтләрин әдәди бир нечә минә чатмышдыр. Тарихчи Сам Мирзәнин јаздыгларына көрә, јалныз Мир Әлишир Нәваи тәк Хорасанда 300-ә гәдәр мәктәб, мәдрәсә, карвансара, көрпү, мәсчид, хәстәхана вә гирәәтхана инша етдирмишди. Мавәрәннәһрдә давам едән даими мү-

⁶⁴ Бабурун шәһадәтинә көрә, Әбу Сәид Мирзә Бабур Мирзәнин сарајыны һәр нөв һејкәлтәрәш вә һәккаклыг әсәрләри илә тәзјин, диварларыны да чәнк вә һеро рәсмләри илә тәсвир вә тәрсим етмәји әмр етмишди. Јухарыда зикр олунан Мәһәммәд Оалейин «Дивани әшары»да һәр чүр мүһарибә воғуатыны тәсвир едән рәсмләрә бәзәнимишдир. Бу әсәр мүәллифин өз заманында ишләниш олдуғундан Авропада мә'лум вә мәшһур олан Иран, Һиндистан вә Бухара хәритә вә рәсмләриндән әсла ашағы дејилдир. Бухара һәлә Тејмур дөврләриндән белә шәргн исламын ән мөһтәшәм бир рәссамлыг мәктәби иди.

баризе вә ғоғалар әсәрләрин саламат ғалмасына мане олмушса да, ғәғәт Һератда мөвчуд олан бир чох јерләр вахты илә оранын фөвгәл'адә бөјүк өлкә олдуғуна шәһадәт едир. Ал Тејмур ханеда-нын бу кими зөвги нәфасәт вә ләтафәти илә бәрәбәр тәрфи вә сә-нәтинә һејрәт едиләчәк әсәрләри јалһыз Һератда, Бәлхдә дејилдир. Вахты илә Һерат вә Сәмәргәнд сарајларында кечирилән, бә'зән бир нечә күн давам едән шәнлик вә тој мәчлисләри, охумағ, чал-мағ, ханәндә, вә сазәндәләр кәтирмәк кими руһани ләззәт вә зөвг-лү әјләнчәләр әскик олмадығындан сарајда мусигар вә бәстәкар һөрмәт вә е'тибар саһиби идиләр. Бабурун шәһадәт етдијинә көрә, ән зијадә е'тибар вә иштиһар газананлар Хачә Абдулла Мирварид, Гул Мәһәммәд Уди, Шејх Нәби вә Һүсејн Уди иди. Онлардан бә'-зиси чәнк вә рүбәб, бә'зиләри исә тар вә каман чалмағда уста олуб, вахтынын ән маһир һүнәрвәрләриндән сајылырдылар. Башгалары исә, мәсәлән, Мир Шади, Гулам вә Мир Газу кимиләр көзәл му-сиги бәстәләмәклә мәшһур идиләр. Һәлә Тејмурун сарајында олан хүсуси рәғгаслар ислам дүнјасынын әһвали һазирәсинә вағиф олан-лары һејран вә мәһбуд едирди. Бабурун рәвајәтинә көрә, онларын арасында биринчи дәрәчәдә маһир оланы Сејид Бәдр адында би-риси иди. Бу адам рәғс сәнәтиндә шөһрәтли бир уста вә мүтәхәссис иди. О, бир чох рәғсләри һәтта өзү ебда (ичад вә ихтира) етмиш-ди. Әкәр дә бөјүк әммамә алтында рәғс едиб, һәр чүр һүнәрләр көстәрән вә хүсусән индијә гәдәр Иранда Һерати⁶⁵ ады илә мә'лум вә мәшһур рәғс үсулларынын һәр нөвүнү көстәрән бир Сејиди инди-ки мүсәлман көрсә, нә гәдәр дәһшәтләрә кәләр.

Орта Асија Ал Тејмур сүлаләсиндән сонра јаваш-јаваш һәги-ги бәдајепәрвәрлик јеринә индики зилләт вә чәһаләт сонсузлуғуна јуварланмышдыр ки, бу чухурдан бундан белә хилас олмағ она мүәссәр олмајачағ. Түркүстанын мәдәнијјәт вә үрфаны сөнмәјә үз тутдуғу кими, онун дәвләт кими варлығ вә мөвчудијјәти дә сөнмә-јә башлады. Вахты илә ислам әләминин ән ә'лә вә мүәззәм гитәлә-ринә мадди, мә'нәви чәһәтдән амир вә һаким олан Бухара, Сәмәргәнд бу күн артығ тарихи чаһан сәһнәсиндә өз ролларыны ојнајыб гуртармышлар. Әввәлләр көзәл вә шөвкәтли Мавәрәннәһр мәмлә-кәти ады илә мә'лум олан һәр нә варса, бу күн о анчағ сәфил вә зәлил Бухара ханлығындан ибарәтдир.

⁶⁵ 1864-чү илдә мән Ширазда икән Һерати ады илә иранлылар арасында мә'-лум олан рәғсләрә тамаша етдим. Бу рәғси ојнајан сәндәли үзәринә дурарағ башдан-баша өзүнү бир ағ хавлијә сарыды. Дәрһал мусиги вә ханәндә һавасы алтында бир һәрәкәтә башлајыб, чох о гәдәр көзәл олмаса да, анчағ усталығ вә мөһарәт истајән бир ғырланыш етди. Бундан сонра өртүндүју ағы өз үзәриндән атды. Бундан башға хорасани ады илә мәшһур олан диһәр рәғс нөвү дә вар.

Китаб Палатасынын директору С. Сәлимов
Бирлијин Баш директору Ә. Вәлијев
Редаксија мүдири А. Муртузәлијев
Рәссамы А. Әләкбәров
Техники редактору М. Бағырова
Корректорлары Р. Ајдамирова, С. Сејидзаде

ИБ № 1

Јығылмаға верилмиш 25. 09. 91. Чапа имзаланмыш 14. 11. 91.
Кағыз форматы 60×84/16. Мәтбәә кағызы № 2. Әдәби гарнитур.
Офсет чап үсулу. Шәрти ч. в. 4,9.
Учот нәшр в. 6,4. Тиражы 40000. Сифариш № 389. Гијмәти 3 ман.

Азәрбајҹан Республикасы Дәвләт Мәтбуат Комитәси.
Китаб Палатасы, Бақы, Т. Әлијарбәјов күчәси, 3.
Мәтбуат истәһсалат сәнәје бирлији «Ғызыл Шәрг»
мәтбәәси, Бақы, Һәзи Асланов күчәси, 80.

Вамбери Герман

ЭМИР ТЕЙМУР

(на азербайджанском языке)

Баку · Книжная Палата · 1991